

שני פנים לקרימינולוגיה: הנס גרוס בין זיהוי פלילי לאפיון גזעי

העשור האחרון של המאה התשע עשרה מייצג מפנה בנוגע לפשיעה באירופה. ריצ'רד וצל כינה זאת "המצאת הפושע", כלומר עשייתו מוקד עניין חברתי ומושא מחקר מדעי. הנס גרוס (1847-1915) היה שופט ופרופסור למשפטים ונחשב אבי הקרימינולוגיה הפורנזית באוסטריה. הוא היה דמות מרכזית בכינונה כדיסציפלינה וגם בפיתוח של דרכי חקירה של המשטרה וזיהוי פלילי בזירות פשע. לצד מחקר אמפירי "אובייקטיבי" אשר מבקש להימנע מהטיות ומדעות קדומות על פשיעה, גרוס האמין בגישות גזעניות בנות הזמן ואף תמך בסידור ובגירוש לשם טיפול בפושעים. כיצד ליישב את הסתירה בין שני פנים אלה בעבודתו? במאמר אבקש לטעון כי הבסיס המדעי לקרימינולוגיה של גרוס ביטא תפיסה נורמטיבית ברוח הזמן: תפיסה אימפריאלי-ליברלית. זו שימשה לא רק לאפיון גזעי (פרופיילינג) של יחידים עבריינים, אלא בעיקר להדרה של קבוצות "לא נורמטיביות". האימוץ של גרוס את שיח הניוון, שהתרחש בשלב מאוחר בכתיבתו, מלמד על השינוי בתפיסה הנורמטיבית באימפריה האוסטרו-הונגרית, עם עלייתן של אידאולוגיות לאומיות: מעבר מאקסקלוסיביזם מעמדי לאקסקלוסיביזם אתני. הדגש המעשי של עבודתו של גרוס מאפשר לה לעמוד על הקשר הקרוב בין קרימינולוגיה לאידאולוגיה נורמטיבית ולפרקטיקות משטרתיות, ודרך כך אולי אף לזרוע אור אחר על הדיונים העכשוויים בנושא אפיון גזעי של אנשי משפט ומשטרה, החורג מאופק המחשבה הליברלי.

לאדם זה היו נטיות מולדות
מהסוג השטני ביותר. אופי של
פושע זרם בדמו, אשר במקום
שישתנה למוטב, התגבר ונעשה
אלפי מונים מסוכן יותר על ידי
כוחותיו המנטליים.¹

* חוקר תרבות, מלמד במכון כהן להיסטוריה של המדעים והרעיונות באוניברסיטת תל אביב. עוסק בגנאלוגיה של מדעי האדם במרחב הדובר גרמנית, סביב 1900, אגב בחינה של היחסים בין ספרות לעיתונות ולכתיבה מדעית על מיזמים ביקורתיים ועל מחשבה חברתית-פוליטית. תודה מיוחדת לדר' כריסטיאן באכהיזל, מנהל מוזאון הפשע על שם הנס גרוס באוניברסיטת גראץ על העצות, הסיוע והגישה לחומרי ארכיון.

1 Arthur Conan Doyle, *The Memoirs of Sherlock Holmes* 238 (1974). שרלוק הולמס מתאר את דמותו של פרופסור מוריאיטי.

מבוא

במאמר זה אני עוסק בהנס גרוס, שנחשב אבי הקרימינולוגיה הפורנזית, אשר הוביל לכינונה של הקרימינולוגיה כדיסציפלינה מדעית כתחום לימוד ומחקר, אך לא פחות מכך – השפיע על דרכי שיטור וחקירות פורנזיות. המדריכים שכתב גרוס לשופטים, לחוקרים ולבלשים תורגמו לשפות רבות, ואת השיטות שפיתח אימצו בהתלהבות אנשי משטרה ומשפטנים בתקופתו. דיסציפלינה זו, אף שסייעה מאוד לשיפור חקירות ולניהול זירות פשע, התבססה על אפיון קבוצות חשודות וסיווגן, ובכך תרמה לפיתוח של מה שמכונה כיום אפיון גזעי (racial profiling). שני פנים אלה – המדעי והגזעני – אינם נפרדים כמו שנטען במחקר, אלא, כמו שאראה, כרוכים זה בזה ומכנים זה את זה. יתרה מזאת, החיבור שבין צורות מיון וסיווג קבוצות ובין תפיסות חברתיות נורמטיביות מלווה את פעילויות השיטור גם בימינו; כך ניתן להתרשם למשל באירועים הסוערים בארצות הברית בעקבות הריגתו בחנק של החשוד ממוצא אפרו-אמריקני ג'ורג' פלויד בידי שוטרים. המסע ההיסטורי שאני מציע במאמר זה מבקש לזרוע אור אחר על שאלת האפיון והאפיון הגזעי, לא רק בתור דעות קדומות, הטיות או גזענות, אלא ביטוי להגיון הפנימי של המדע הפורנזי ולאופנים ההיסטוריים שהוא התפתח בהם.

הנס גרוס נולד בגראץ בשנת 1847 למשפחה ממעמד בינוני-גבוה, למד משפטים, ולפי המסורת המשפטית פנה לקריירה צבאית. הוא שירת כקצין בשטחים שהיו בשליטת האימפריה ההאבסבורגית בבוסניה, אולם בשנת 1872, בתום שלוש שנים בלבד, הסתיים הפרק הצבאי בחייו. עם שובו לגראץ הוא פנה לקריירה משפטית, ראשית כתובע, ואחרי כן כשופט חוקר. מינויו היה חלק מרפורמה אשר נועדה בין היתר לשכלול שיטות חקירה: למשל קידום המעבר מגישה של עינוי חשודים בידי המשטרה, להליך מוסדר של גביית עדויות ואיסוף ממצאים, שעליו הופקד אז שופט חוקר. אולם המכשול ביישום הרפורמה היה מחסור בידע ובכלים מעשיים. כאן, אראה כי במקרה זה מילא גרוס תפקיד מרכזי.

תוך כדי עבודתו השוטפת של גרוס כשופט חוקר הוא עסק גם בפיתוח של שיטות עבודה לשם איסוף ועבודות בחקירה פלילית על בסיס תאוריות מדעיות. בשנת 1893 הוא פרסם את "המדריך לשופט החוקר וקצין המשטרה" (לימים נוספה כותרת המשנה: "שיטה לקרימינולוגיה פורנזית"). זהו ספר הנחיות מקיף של יותר מאלף עמודים, אשר מקבץ גישות מדעיות שונות, דרכי תצפית ודרכי איסוף ועיבוד נתונים, ובכלל זה עצות מעשיות ודוגמאות רבות (לא מעט על סמך ניסיונו) לניהול זירות פשע ולחקירת פשעים. המדריך ענה לצורך השעה; ומשרד המשפטים של אוסטרו-הונגריה קיבל אותו ורכש אלפי עותקים ממנו. גרוס אף הכשיר קציני משטרה.² במהרה תורגם המדריך לשפות רבות והביא לפרסומם של מדריכים דומים בעקבותיו. הצלחתו הביאה לפרסום כרך משלים – "פסיכולוגיה קרימינלית" (1898) – אשר מסביר כיצד לאתר מניעים פסיכולוגיים, מציע דרכי התמודדות עם מגבלות תפיסה וזיכרון, מלמד כיצד להתייחס להטיות פסיכולוגיות בחקירת עדים וחשודים, כיצד לקרוא שפת גוף, ועוד. באותה שנה גם ייסד גרוס כתב עת בשם "הארכיב לקרימינולוגיה

Christian Bachhiesl, Sonja Maria Bachhiesl, Johann Leitner (Hrsg.), *Kriminologische* 2
Entwicklungslinien. Eine interdisziplinäre Synopsis, Wien (2014)

אנתרופולוגית וזיהוי פלילי" שהיה במה חשובה להתפתחות הדיסציפלינה במרחב הדובר גרמנית, והוא ערך אותו עד מותו.

שמו של כתב העת מלמד על הצורך, לשיטתו של גרוס, לקשור בין קרימינולוגיה לזיהוי פלילי, אשר יחד מציעים גישה כוללת להתמודדות עם פשיעה שמסייעת לעבודה המשפטית.³ מלבד הפרסום שהביאו לו ספריו, המדריכים גם פתחו עבורו את הדלת לקריירה אקדמית. תחילה הוא שימש מרצה למשפטים, ואחרי כן – דקן באוניברסיטה של טשרנוביץ (1897-1902). משם הוא נקרא ללמד משפטים באוניברסיטה של פראג (1902-1905), ובה נמנה פרנץ קפקא עם תלמידיו. לבסוף הוא קיבל משרה קבועה באוניברסיטה של גראץ, ובה גם פעל מזואון הפשע שהוא ייסד כמה שנים קודם לכן (1896), ובו הוצגו ממצאים שונים שנאספו מזירות פשע כדי להכשיר חוקרי משטרה ושופטים. לאחר מאבקים לא פשוטים הוא הקים בשנת 1913 באוניברסיטת גראץ את מכון המחקר הראשון באירופה לקרימינולוגיה. אף שכל אחד מן המיזמים האלה – כתב העת, המוזאון ומכון המחקר – עמד בפני עצמו, היו כולם חלק מפרויקט פדגוגי אחד. הם נועדו ליצור מאגר ידע אנציקלופדי אשר מציג את תופעת הפשיעה של האנושות על צורתיה: טקסונומיה של אי-סדרים חברתיים שמאפשרת גישה לכללים הנסתרים של עולם הפשע. בכך הם תרמו למאמץ של גרוס לעשות מן העיסוק בפשיעה מדע אמפירי ולקשור בין תאוריות מדעיות ובין דרכים של זיהוי פלילי.⁴ כך ניסח גרוס את המשימה שהוא קיבל עליו:

עד כה לא עסקנו בתחום הקרימינולוגיה כמדע ומעולם לא החשבנו אותו כתחום אמפירי; המסורת האפריורית והקלאסית הרחיקו את התובנה הזו... כדי להיות לגיטימיים מבחינה מדעית, אנו צריכים לאמץ קודם כל את תחומי המחקר הקשורים ישירות אל המשימה שלנו [...] החיים הם לא המחשבה, אלא החשיבה שמגיעה מתוך העשייה.⁵

למאמר חמישה חלקים וסיכום: בחלק הראשון – "פשיעה, קרימינולוגיה וסדר חברתי באימפריה ההאבסבורגית סביב 1900" – אציג בקצרה את המפנה הפרדיגמטי שביקש גרוס לקדם מפועלו כשופט חוקר עד כתיבתו ועבודתו האקדמית בתור אבי הקרימינולוגיה באוסטריה. בחלק השני – "מסיווג יחידים לאפיון של קבוצות" – אנתח את הגישה האפיסטמית שפיתח גרוס בחלקה הראשון של הקריירה שלו. אבקש להראות כי למרות הספקנות האפיסטמית שלו, גישתו נשענה על חיבור מהותי בין זיהוי אנתרופולוגי לזיהוי פלילי, שיוצר אפיון גזעי או אתני. בהמשך לכך אטען, שלא כטענות מקובלות במחקר, כי גרוס אינו מבקש להצדיק תאוריה גזענית באמצעים מדעיים אלא להפך, האפיסטמולוגיה שלו יוצרת הבחנות בין קבוצות, וכך מבקשת למקם ולתקף את עצמה בשיח המדעי הנפוץ של הזמן. בחלק השלישי – "החוקר,

Hans Gross, „Aufgaben und Ziele“, in: *Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik*, 3
1.1 Leipzig: Verlag Vogel, (1899)

Christian Bachhiesl, *Zwischen Indizienparadigma und Pseudowissenschaft: Wissenschaftshistorische Überlegungen zum epistemischen Status kriminalwissenschaftlicher Forschung*, Wien: LIT Verlag, (2012) 4

HANS GROSS, CRIMINAL PSYCHOLOGY: A MANUAL FOR JUDGES, PRACTITIONERS AND STUDENTS 5
6 (Horace M. Kallen trans., 1909) (להלן: פסיכולוגיה קרימינלית).

זירת הפשע והמדומיין הנורמטיבי – אנתח את התפיסה הנורמטיבית-ליברלית שעליה התבסס גרוס, היוצרת ניגוד בין הפושע האי-רציונלי הפועל מכוח דחפים לא נשלטים ובין חוקר הפלילים, המבטא את הרציונליות של מנגנוני המדינה. בחלקו הרביעי של המאמר – “ניוון ופשע” – אעסוק באופן שאימץ גרוס את שיח הניוון החברתי (דגנרציה) בשלב מאוחר יותר בקריירה שלו וכן בשאלה כיצד אפשר מעבר זה לדעתו את הרחבת תחומי עיסוקה של הקרימינולוגיה. בחלק החמישי – “ניוון והפוליטיקה של ההפללה” – אבקש לטעון שבעמדתו של גרוס בנוגע לניוון ובקריאתו לסירוס של פושעים ולגירושם יש לראות לא רק ביטוי לשמרנות שלו או לאימוץ לא ביקורתי של תאוריות בנות הזמן, אלא ניסיון להגדיר מחדש את תפקידה של הקרימינולוגיה בעקבות תהליכים חברתיים ופוליטיים, שהמטטר עבר בהם טרנספורמציה מליברליזם-מונרכי לאימפריאליות ליברלית-לאומית. לסיכום אציע כמה הערות לדיון בדרכי שיטור ובאפיון גזעי או אתני הנוגעות לטעמי גם לימינו, החושפות קווי דמיון בין הקרימינולוגיה ובין תפיסת הפשיעה אז והיום.

א. פשיעה, קרימינולוגיה וסדר חברתי באימפריה האבסבורגית סביב 1900

ב־16 בדצמבר 1881 נמצא קרל רומר, פועל צעיר ומובטל, מוטל פצוע ביער ליד העיר גראץ באוסטריה. קשייו הכלכליים, שבין היתר לא אפשרו לו לפרנס את ילדיו הקטנים, וגם יחסיו המעורערים עם זוגתו הביאו אותו למשבר נפשי ולניסיון לשים קץ לחייו. בעוד הוא מטופל בבית החולים הגיעה זוגתו לתחנת המשטרה ודיווחה בדאגה כי שני ילדיהם נעדרים מהבית. היא הביעה חשש שמא רומר פגע בהם. למרות מאמצי השוטרים לא אותרו הילדים, והתברר שטענתו של רומר כי שיכן אותם בחוות איכרים מרוחקת שקרית. בעקבות זאת נפתחה חקירה פלילית, והנס גרוס עמד בראשה מתוקף תפקידו כשופט חוקר במחוז שטיריה. על אף החיפושים הנרחבים לא עלה בידי המשטרה למצוא עדות או ממצא כלשהו אשר יסייעו באיתור הילדים. בדיקה מדוקדקת של ביתו של רומר, חיפוש של כתמי דם וחפצים חשודים ואף סריקה דקדקנית של התעלה שבקרבת הבית – כל אלה לא העלו דבר. בניסיון נוסף לדוכב את החשוד זימן אותו גרוס לחקירה במשרדו. על שולחנו עמדה צנצנת, ובה חלקי בשר בתוך נוזל שימור, אשר נאספו בחצר הבית ואשר התברר בבדיקה כי הם איברים של ארנבת. הפועל הביט ארוכות בצנצנת, ואז פנה במפתיע אל גרוס ואמר לו: “אם יש לך כבר הכל, אז אני חייב להתוודות בעצמי!” גרוס הטיח בו מייד: “היכן גופות הילדים?”. רומר ענה שקבר אותן במקום פתוח סמוך לעיר. השוטרים שיצאו למקום מצאו את הגופות בתוך השלג, כמו שמסר רומר. גרוס ניהל פרוטוקול קפדני (ובכלל זה סרטוט גרפי של הזירה) לבחינת מהימנות יתר פרטי הודאת הנאשם (אם פעל לבדו, אם יש סתירות בעדותו, אם היו עדים למעשה). לאחר אימות הודאתו של רומר הוא הועמד למשפט על רצח ילדיו. הדיון המשפטי התמקד בשאלה אם הוא היה בעשתונותו בעת המעשה ועד כמה אישיותו מסוכנת. הוא הורשע ונידון בסופו של דבר לעשרים שנים בכלא. שלוש שנים מאוחר יותר הוא מת בבית הסוהר בנסיבות לא ברורות.⁶

Christian Bachhiesl, Gernot Kocher, Thomas Mühlbacher (Hrsg.), *Hans Gross – ein, Vater* 6
der Kriminalwissenschaft. Zur 100. Wiederkehr seine Todestages, Wien (2015): 86-87

לכאורה זהו רק עוד אירוע – אם כי דרמטי למדי – בחייו של שופט חוקר, אולם מקרה זה וגם אחרים היו מעין מעבדה שהתפתחה בה גישתו של הנס גרוס לקרימינולוגיה ולחקירה פלילית. אפשר לראות כאן את הקשר המתהדק בין מדע לחקירת המשטרה, העושה אותה סדורה ושיטתית יותר: בחינה קפדנית של זירת הפשע, תיעוד וקיום פרוטוקול של החקירה ושימוש באמצעים טכנולוגיים.

אולם המעבר לטכניקות הזיהוי הפלילי המתקדמות לשעתן ביטא גם שינוי עמוק של הקרימינולוגיה כדיסציפלינה: מהגישה המכונה קלאסית ומבוססת על רעיונות ליברליים-תועלתניים לגישה אנתרופולוגית-פורנזית. בהמשך למחקריו של מישל פוקו, תיארו חוקרים את הקרימינולוגיה המודרנית שהתפתחה מגישה זו כדיסציפלינה מדעית שמבטאת שינוי פרדיגמטי בנוגע למושג המחקר: החקירה הקרימינולוגית מתמקדת ב"חוקי הטבע" של ההתנהגות העבריינית, המבט שלה מופנה אל גופו ואל נפשו של העבריין, והדבר הוביל ל"המצאת הפושע".⁷

אבהיר מעט את המעבר הפרדיגמטי הזה בקרימינולוגיה: הקרימינולוגים הקלאסיים המזוהים עם הוגים כמו צ'זרה בקריה או ג'רמי בנתהם ראו בפושע סוכן רציונלי, סובייקט מחושב שאפשר לחנכו באמצעות שיקולי עלות-תועלת וענישה מרתיעה, ואילו בעיני גרוס ניכר הפושע באי-הרציונליות שלו דווקא: בכך שהוא כושל בניסיון להיעשות סובייקט אוטונומי ולתפקד נורמטיבית. הכישלון הזה, אותה אי-התאמה חברתית, נעשית סימן ההיכר שלו, ובו המבט הקרימינולוגי מתמקד כעת. מלבד זה, הפושע נחשב נשא של ידע, מי שהתנהגותו מבטאת תופעת טבע שיש ללמוד ולהבין אותה כדי לדעת כיצד לטפל בה. כך סיכם גרוס את מסקנותיו מחקירת המקרה של רומר: האסוציאציה שבין שימור בשר הארנבת בצנצנת ובין גופות הילדים הנרצחים, הצורך הנפשי להסגיר את הסוד, כלומר ההשתלטות של יסוד לא רציונלי על שיקול הדעת – כל אלה היו מאפיינים של "פסיכולוגיה קרימינלית" – חקירת הלך רוחו הפנימי של האדם בתור מפתח להבנת התנהגות פושעת. לא זו בלבד שההתפרצות הלא רצונית שהתרחשה במשרדו של החוקר הסגירה את זהות הרוצח, אלא שהיא גם לימדה על מבנה אישיותו, וזה הסביר את הרקע למעשה.

הגישה האנתרופולוגית לפשיעה מזוהה בעיקר עם הגותו של צ'זרה לומברוסו (1836-1909) ועם האסכולה הפוזיטיביסטית שהתגבשה באיטליה משנות השמונים של המאה התשע עשרה. את השינוי הפרדיגמטי הזה תיארה קלייר ואליר:

זוהי גישה המנוגדת לזו של הנאורות ומושג החוק שלה, המבוססים על רעיונות מופשטים של חירות, אחריות וחובה. קרימינולוגים-אנתרופולוגים טענו שפושעים אינם יכולים לחמוק מהפגמים המולדים, המושפעים מחוקי הטבע ולא מהחוק הפלילי. הם טענו כי ניתן להשיג קדמה רק מתוך ראיית הפעילויות השונות כאירועים בתוך עולם ממשי. עבורם, תצפית, ניסוי וכימות הם מה שנדרש לגילוי

7 מישל פוקו **לפקח ולהעניש** (רגב יואל עורך, דניאלה יואל מתרגמת 2015).

8 RICHARD F. WETZELL, INVENTING THE CRIMINAL: A HISTORY OF GERMAN CRIMINOLOGY, 644 (2000) (להלן: WETZELL, INVENTING THE CRIMINAL).

האמת. המדע יכול לגלות את המציאות האובייקטיבית של העולם החברתי ממש כמו ביחס לעולם הטבע.⁹

הגישה האנתרופולוגית לפשיעה אינה מוותרת על רעיון הקדמה באמצעות מדע, אולם היא מבקשת להציע מבט ריאליסטי (וקודר) יותר בדרכים להגשמתו. נוסף על כך, היא רואה בבני אדם יצורים ביולוגיים שכפופים לחוקי טבע ולא לאידיאלים מופשטים. על כן היא מוותרת במידה רבה על האידיאל של החינוך ופיתוח הרציונליות של התפיסה הקלאסית ומחליפה אותו בסיווג ומיון אתני-ביולוגי של פושעים לפי מידת הסטייה שלהם מן הנורמליות.¹⁰ אולם מדובר בעוד שינוי חשוב: מעבר מההקשר החברתי של הפשע להתמקדות באישיותו של הפושע ובחינת מניעיו הנפשיים. וכך, תנאי החיים של קרל רומר – היותו פועל מובטל שהסתכסך עם זוגתו והתקשה לפרנס את משפחתו – לא נידונו כלל בנייתו המקרה. ההסבר להתנהגותו נשען רק על פתולוגיה אישיותית.

ההתמקדות בפושע הביאה לכך שחקירות משטרה ומשפטים פלייליים עברו במידה רבה מעיסוק בממצאים ובעדויות נגד הנאשמים לבחינה של אישיותם והרמה המוסרית של התנהגותם. יתרה מזאת, החקירה, וגם ההליך המשפטי עצמו היו מעין מעבדה שאפשר לנתח ולאפיין בה בזמן אמת את התנהגותו של הנאשם ואת תגובותיו, וכך לעמוד על אופיו האמיתי. לא רק מה שאמר הנאשם בבית המשפט אלא גם צורת הדיבור שלו, המחוות הגופניות ואפילו בגדיו – כל אלה נעשו סימנים שיש לפרש אותם כדי ללמוד על אישיותו. כך ניסח זאת אריך וולפן, תובע מטעם המשטרה וקרימינולוג גרמני בן הזמן: "כפי שהאמן נשאב אל עולמן של הדמויות ביצירותיו, כך על השופט לצלול אל תוך נפשו של הנאשם".¹¹ הקישור בין משפט ליצירת אומנות אינו מקרי, וגם בכתביו של הנס גרוס משמשות מטפורות רבות מעולם היצירה והאומנות. גרוס מדגיש את חשיבותם של דמיון ויצירתיות בחוקר, אשר באמצעותה מפרשים התנהגות עבריינית: "לכל אירוע נפשי צריך להיות האירוע הגופני התואם לו בצורה כלשהי ולכן ניתן לחוש בו, משום שהוא מסומן על ידי עקבות כלשהן".¹² ועל כן אין זה מפתיע שבתי משפט נעשו מעין מעבדות לחקר האישיות, ואילו אותם וידויים לכאורה של הנפש העבריינית סוקרו בהרחבה בעיתונים והפכו מרכזיים בשיח החברתי.¹³ האינדיווידואליזציה של הפשיעה, כלומר הבחינה של כל מקרה לגופו (תרתי משמע), נעשתה בעקבות זאת לא למה שמבטיח משפט צדק אלא למרחב שנועד לעצב ולהגדיר את גבולות הנורמטיבי והלא נורמטיבי (אשר מוצגים לכאורה כלא תלויים בהקשר החברתי). בה בעת, הנאשם נעשה לא רק מי שמבטא את הגבולות של קטגוריות אלה אלא גם מושא השלכה של חרדות קולקטיביות מפני פריצתם של אותם גבולות.¹⁴

9 .CLAIRE VALIER, THEORIES OF CRIME AND PUNISHMENT 15 (2002)

10 .PETER CRYLE & ELIZABETH STEPHENS, NORMALITY: A CRITICAL GENEALOGY (2017)

11 Erich Wulffen, Der Strafprozess ein Kunstwerk der Zukunft. Vortrag, München: Deutsche Verlag Anst. (1908): 12

12 פסיכולוגיה קרימינולית, לעיל ה"ש 5.

13 .DANIEL VYLETA, CRIME, JEWS AND THE NEWS: VIENNA 1890-1914 (2007)

14 SCOTT SPECTOR, VIOLENT SENSATIONS: SEX, CRIME, AND UTOPIA IN VIENNA AND BERLIN 1860-1914, 285 (2018)

חשוב להדגיש כי על אף השינוי הזה בנוגע לפשיעה – כלומר הצבת הנורמטיביות הרציונלית כמדד חברתי – שהביאה איתה הקרימינולוגיה המודרנית, בכל הקשור להבחנה בין קבוצות חברתיות ולהדרתן, היא למעשה המשיכה את מה שהחל ברפורמות הליברליות באימפריה. ההיסטוריוגרפיה העוסקת באימפריה ההאבסבורגית, בעיקר זו הנכתבת בשני העשורים האחרונים, מראה כי תיגו והפללה על יסוד של "אי-נורמליות", שעליה התבססה הגישה האנתרופולוגית לפשיעה, לא הייתה גישה לאומית-גזענית שהחליפה את האוניברסליזם הליברלי אלא הייתה למעשה יישום רדיקלי שלו. כמו שההיסטוריון פיטר ג'רדסון מראה, על אף עקרון השוויון האזרחי, ההבחנה בין מעמדות חברתיים ובין קבוצות אוכלוסייה שונות לא הייתה זרה לליברלים האוסטרי. במקרים רבים, הליברלים לא זו בלבד שלא פעלו נגד גילויים של אנטישמיות והדרת נשים למשל, אלא שבפעולותיהם – כמו בשימור של השליטה הכנסייתית-שמרנית במוסדות חינוך – אף אפשרו להם להמשיך.¹⁵

התנהלות רציונלית, אזרחות פעילה ועבודה יצרנית היו לא רק אידיאל חינוכי של הליברליזם, אלא שימשו אמצעי להצדקת יחס מפלה לרעה של קבוצות ושל מעמדות חברתיים. האומנם אדם נטול השכלה וחסר רכוש יכול להיחשב רציונלי? האם גם אדם שאינו תורם באופן פעיל לחברה (מובטל, מהמר, נווד) זכאי לזכויות אזרחיות? האם אישה שנוהגת בניגוד לנורמות מוסריות, למשל עוסקת בזנות, זכאית להתייחסות הוגנת מתוקף כבוד האדם? אם כן, בבסיס האוניברסליזם עמדה גישה שג'רדסון מכנה אותה "אקסלוסיביזם ליברלי".¹⁶ יתרה מכך, גישה זו לא נעלמה גם כאשר תפסו מנהיגים לאומנים את מקומם ההגמוני של פוליטיקאים ליברליים באימפריה בסוף המאה התשע עשרה. סטפן בולר¹⁷ וג'ון בוואר¹⁸ מראים במחקריהם ההיסטוריים על הליברליזם באוסטריה כי לא זו בלבד שמוסדות המדינה – הפרלמנט, השלטון המקומי, העיתונים ובתי המשפט – הושפעו יותר ויותר מאידאולוגיה לאומית אלא שהשינוי הזה גם אפשר שילוב אינטרסים בין ליברליזם ללאומיות, ויצר מדיניות חברתית שהעמיקה את התלות בין אזרחות ובין נורמטיביות.¹⁹

על רקע זה אפשר להציע כי הפופולריות הרבה של השיח הקרימינולוגי באימפריה ההאבסבורגית וגם מרכזיותן של סנסציות משפטיות בשיח הציבורי של הזמן לא ביטאו נסיגה של המשטר מערכים ליברליים פרוגרסיביים ואימוץ לאומיות אלימה (ספוגה גזענות ואנטישמיות) אלא מעבר מאקסלוסיביזם מעמדי (בשם התבונה והנאורות) לכזה שמיוסד על הבדל אתני או ביולוגי (בשם קולקטיב לאומי והשייכות למדינה או לאימפריה). אם לחבר בין הניתוח החברתי-היסטורי ובין צמיחתה של הקרימינולוגיה האנתרופולוגית, אפשר

Pieter M. Judson, *Rethinking the Liberal Legacy, in* RETHINKING VIENNA 1900, 57-80 15
(Steven Beller ed., 2001)

PIETER M. JUDSON, EXCLUSIVE REVOLUTIONARIES: LIBERAL POLITICS, SOCIAL EXPERIENCE, 16
AND NATIONAL IDENTITY IN THE AUSTRIAN EMPIRE, 1848-1914 (1996)

.STEVEN BELLER, THE HABSBURG MONARCHY 1815-1914 (2018) 17

JOHN W. BOYER, CULTURE AND POLITICAL CRISIS IN VIENNA: CHRISTIAN SOCIALISM IN POWER, 18
.1897-1918 (1995)

Pieter Judasohn, "Das ist Zukunftssaat": Political Travel and German Nationalism in 19
Austria 1900-1933, ÖSTERREICHISCHE ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFTEN,
(2011/2)

לטעון כי אומנם תהליכי הליברליזציה במונרכיה בסוף המאה התשע עשרה הביאו להרחבת ההשתתפות הפוליטית של עוד קבוצות חברתיות, אולם הם לא שינו בה את המציאות של האי־שוויון החברתי.²⁰

באין מוצא פוליטי נותבו המאבקים החברתיים להתמקדות בממד הנורמטיבי ולרדיקליזציה של גבולותיו. תהליך זה, בניסוחו הקולע של המשפטן הגרמני אברהרד שמידט הביא לכך: "המדיניות החברתית נעשתה לפוליטיקה של קרימינולוגיה".²¹ את הקרימינולוגיה של הנס גרוס אבקש למקם בתהליכים אלה, ואת הפופולריות שזכתה לה עבודתו אסביר לא רק בתור תוצאה של שיטות החקירה והזיהוי פלילי המתקדמות שפיתח, אלא במידה רבה בכך שהן הקנו תוקף מדעי לעמדות אידאולוגיות שבקשו לייצב ולמסטר את הסדר החברתי בתוך שינויים דרמטיים אלה, ויותר מכך: את הדרכים שהם יצרו אימצו אנשי משטרה רבים.

ב. מסיווג יחידים לאפיון של קבוצות

במאמר "יצירת מרחב לזיהוי פלילי" יאן בורני וניל פמברטון²² מציעים קריאה מחודשת בעבודתו של גרוס. במקום להתמקד בתפיסה הקרימינולוגית שלו, המשקפת את הגישה השמרנית והגזענית של התקופה, כמו שהדגישו היסטוריונים כמו מארי גיבסון²³ ופטר בקר,²⁴ הם מבקשים להתמקד בדרכי הזיהוי הפלילי לחוקרי משטרה המקוריות שהוא פיתח. בורני ופמברטון מבקשים לאמץ מה שהם מכנים אמנזיה סלקטיבית בנוגע לגרוס: לזכור את תרומתו לזיהוי הפלילי ולשכוח את תפיסתו בנושא הקרימינולוגיה והגזע, כלומר להתמקד בתרומתו של גרוס, אשר במרכזה לא רק השיטות והטכניקות הרבות שפיתח, שמקצתן הקדימו את זמנן – כגון תיעוד עקבות, ניתוח כתמי דם וצילום בזירות פשע – אלא גם

Peter Schöffler, *Der Wahlrechtskampf der österreichischen Sozialdemokratie 1888/89-1897* 20 (1986).

.Eberhard Schmidt, *Strafrecht und Kulturkrise*, Leipzig: J. C. B. Mohr (1931): 14 21

Ian Burney & Neil Pemberton, *Making Space for Criminalistics: Hans Gross and fin-* 22
de-siecle CSI, 44(1) *STUD. IN HIST. & PHIL. BIOLOGICAL & BIOMEDICAL SCI.* 16 (2013)

Mary S. Gibson, *Cesare Lombroso and Italian Criminology: Theory and Politics*, 23
IN CRIMINALS AND THEIR SCIENTISTS: THE HISTORY OF CRIMINOLOGY IN INTERNATIONAL
PERSPECTIVE, 137 (Peter Becker & Richard F. Wetzel eds., 2006)

Peter Becker, *The Criminal Gaze of the Underworld – Toward an Archeology of* 24
Criminological Writing, *IN CRIMINALS AND THEIR SCIENTISTS: THE HISTORY OF CRIMINOLOGY*

IN INTERNATIONAL PERSPECTIVE (Peter Becker & Richard F. Wetzel eds., 2006) הקריאה

של בורני ופמברטון מתבססת על מחקרו של סימון קול, שעסק בהיסטוריה של השימוש בטביעות האצבעות במשפט הפלילי. קול הראה במחקרו כיצד אימצו מדענים מאוחרים יותר את שיטת הזיהוי באמצעות טביעות אצבעות שפיתח אלפונס ברטיון (Alphonse Bertillon) אגב התעלמות מהתאוריה האבולוציונית־חברתית שעמדה בבסיסה. את האימוץ הפרגמטי הזה של חלק אחד מתוך תאוריה ושיטת זיהוי מדעית כינה קול "אמנזיה סלקטיבית", כלומר בהתפתחות של הזיהוי הפלילי, טביעת האצבע נעשתה מסמך ריק, הנוגע לזהות האדם בלבד, ללא קשר לשייך אתני או תכונות ביולוגיות כלשהן.

ספקנותו האפיסטמית, אשר עימתה תפיסות ועמדות עם ממצאים ועובדות, וערערה על כל קביעה לא מבוססת בעובדות.

גרוס סבר שפיענוח פשעים מחייב אימוץ גישה ספקנית מצד החוקר. החוקר צריך לבחון לא רק את הממצאים בזירה אלא גם את עצמו, כלומר את הדעות הקדומות ואת התפיסות המוטות שלו, שכן הן עלולות להכשיל אותו בחקירה. גרוס ייחד חלקים נרחבים במדריכים שלו לדיון באשליות תפיסיות ולשגיאות שמקורן בקיבעון מחשבתי,²⁵ והציע דרכים שונות להתמודדות עימן. לשם כך הוא דרש מהחוקר לאמץ ביקורת עצמית חמורה בנוגע לתצפית ולתהליכי איסוף המידע ועיבודו. בשל כך בורני ופמברטון רואים בגרוס חלוץ בפיתוחה של אפיסטמולוגיה ביקורתית בהיסטוריה של הזיהוי הפלילי, ומתוך כך הם מבקשים להדגיש את תרומתו להתפתחות הטיפול המשטרתי בזירות פשע, שעקרונותיו מיושמים עד היום. הצעתם היא להתמקד בחדשנות האפיסטמולוגית של גרוס בנוגע לזיהוי פלילי במקום בגישתו הקרימינולוגית, אשר לא הייתה מקורית במיוחד ואשר עם שיח הניוון והדגנרציה של התקופה, שארחיב בו בחלק השלישי במאמר, אינה מקובלת עוד, ולכן גם אינה שייכת להתפתחות המאוחרת יותר של התחום.

אפשר להסכים עם בורני ופמברטון כי הדיון באפיסטמולוגיה הספקנית-ביקורתית של גרוס חיוני להבנת מפעלו ושיש לה מקום מכובד בהיסטוריה של הזיהוי הפלילי. עם זאת, אבקש לטעון שבאמנזיה הסלקטיבית הזאת טמונה גם בעיה. האפיסטמולוגיה של גרוס הייתה חלק ממפעל שביקש ליצור חיבור בין קרימינולוגיה אנתרופולוגית ובין זיהוי פלילי; סינתזה שתאפשר לזהות ולאפיין פושעים על בסיס דפוסי התנהגות ואישיות. מדובר כאן לא רק בגישה ספקנית בנוגע לתהליך החקירה, לממצאים ועדויות ולתודעת החוקר אלא בפרשנות אשר מבקשת לבסס קשר סיבתי בין התנהגות עבריינית של יחידים למאפיינים של קבוצות וכן בין נורמליות תפקודית לנורמטיביות חברתית. נראה כי חיבור זה מרכזי עבור גרוס משום שלתפיסתו החקירה הפורנזית – וזו הנקודה החשובה – משמשת לא רק כדרי לבסס את מה שאירע בזירת הפשע אלא גם את האנומליה המדעית של הפושע ואת הסטייה הנורמטיבית שלו. החיבור ההדוק הזה הוא מה שקריאות כמו אלו של בורני ופמברטון מבקשות "לשכוח". כך תיאר זאת גרוס:

פשע קיים כמובן באופן אובייקטיבי וקין רצח את הבל, גם אם אדם וחווה כבר לא היו בחיים בשלב זה (כלומר לא היו עדים למעשהו). אך עבורנו כל פשע קיים רק כפי שאנו תופסים אותו, שכן אנו לומדים להכיר אותו באמצעות כל אמצעי הייצוג שנוצרו עבורנו בהליך פלילי. אולם האמצעים הללו מבוססים על התפיסה החושית של השופט ושל אלה שעוזרים לו בתהליך: כלומר העדים, הנאשמים והמומחים. על כן את התפיסות האלה יש צורך לאמת מבחינה פסיכולוגית. ידיעת העקרונות לתיקוף דורשת הבנה של פסיכולוגיה כללית – אפילו פסיכולוגיה יישומית פרגמטית כזו שתעסוק בכל מצבי הנפש שעשויים להיות מעורבים בקביעת טבעו של הפשע ובשיפוט שלו.²⁶

25 גרוס כתב: "Let us for once observe the facts of life without prejudice, without maxims .built on preconceptions; let us establish them, strip them of all alien character".

פסיכולוגיה קרימינלית, לעיל ה"ש 5, בעמ' 18.

26 שם, בעמ' 13.

כלומר ספקנותו האפיסטמית של גרוס הביאה אותו לא רק לבחינה ביקורתית של התפיסה החושית של החוקר בבחינת כלי לבירור מוצלח יותר של זירות פשע, אלא גם סללה את הדרך להבנת נפשו של הפושע. הוא הדגיש את התלות של החוקר בכלי התפיסה – החושים והדמיון – וגם באמונותיו, בתפיסותיו ובניסיונו. יתרה מזאת, החוקר אינו רק צופה פסיבי אלא מתערב, ובמידה רבה הוא מכונן את הפשע בתור אובייקט משפטי באמצעות החקירה. לכן המדריכים של גרוס מתריעים מפני הסתמכות של חוקרים על רושם ראשוני ועל דעות קדומות וקוראים להישענות על עובדות, על כללים ועל חוקים אמפיריים. גרוס הדגיש: "הבה נתבונן בעובדות החיים ללא דעות קדומות, ללא מגבלות של הנחות כובלות. הבה נתקף אותן, נפשיט אותן מכל כל גורם זר".²⁷ כלומר חקירה, כאשר היא מבוססת על אפיסטמולוגיה ביקורתית, היא גם אובייקטיבית. גרוס הציע אוסף של טכניקות – מקריאת שפת הגוף, סגנון הדיבור, צורת הלבוש ועד הטיות הזיכרון ומוטיבים סמויים – המצטרפות לפסיכולוגיה יישומית שמאפשרת לקרוא את האמת מתוך התנהגות של עדים ושל חשודים. תוצאת התהליך אינה רק בירור עובדות, אלא קביעה נורמטיבית של היותן בעלות משמעות פלילית. יתרה מזאת, הקביעה הזאת מתבססת בעיני גרוס על התאמה בין סוגי אנשים ובין צורות התנהגות אופייניות: "ניתן לקבוע את מהות המעשה רק ביחס לזהותו של מי שעשה אותו. ישנם אנשים שמטבעם נוטים למעשים מסוימים, ישנם מעשים שלא ניתן לייחס אותם או לחשוב אותם בהקשר של אדם זה או אחר".²⁸ כל מעשה מחייב לאתר את מי שהאופי או האישיות שלו מתאים ויכול להסביר אותו; וכדי לעשות זאת יש צורך לאפיין את כל סוגי האנשים ואת התנהגויותיהם השכיחות. האפיסטמולוגיה של החשד בעיני גרוס פועלת בשני שלבים: ראשית, באמצעות סיווג ומיון של בני אדם על פי מגדר, גיל, מעמד חברתי, מקצוע, הרגלים, קבוצה אתנית ומבנה גוף; שנית, החוקר נדרש לאתר אי-סדירויות ואי-התאמות בתוך הסיווגים והקטגוריות האלה. איכר בעל ידע ספרותי, נערה מקומית שדיבורה נטול דיאלקט, בגדים שאינם תואמים את מעמדו של אדם: כל אלה מעלים חשד לחוסר אותנטיות, ועל כן יכולים להעיד על עבריינות. סטראוטיפים וסטיגמות חברתיות מקבלים כך מעמד של חוקי טבע, וכל חריגה מהם היא יסוד סביר לחשד. במילים אחרות, פשע הוא תוצאה של הערכה שמבוססת לא רק על התבוננות אלא גם על עיבוד פעיל של הרשמים כמוחו של המתבונן (העד, החוקר, הנאשם, ובסופו של דבר השופט) והצבתם ביחס לנורמה, כלומר העיבוד החושי אינו מתמצה רק באוסף הטכניקות לביקורת עצמית של החוקר שהציע גרוס, שכן אחריו מגיע תמיד שלב של הצבת הרשמים המעובדים לעומת נורמה כלשהי. במדריך מביא גרוס כדוגמה את סיפורו של אדם שהגיע לבית המשפט שהוא כיהן בו כשופט וטען שנשדד באלימות. כהוכחה לטענתו הציג פציעות שהוא ספג כביכול מידי השודדים. לא זו בלבד שהחוקרים לא איתרו את הקשר הסיבתי בין הממצאים באופן שתיאר זאת המתלונן אלא שהם אף חשפו סתירות בעדותו. בסופו של דבר הוא התוודה כי הפסיד את כספו במשחק קלפים, וכדי להסתיר את חרפתו פצע את עצמו ופנה לבית המשפט בתואנת שווא. דוגמה זו מראה, לדברי גרוס, שהקביעה בנוגע לפשע היא תוצאה של שקילת כל העדויות, הממצאים, המניעים האפשריים, מידת העקביות של טענות הצדדים ומשקלן

27 שם, בעמ' 18.

28 שם, בעמ' 56.

של הראיות השונות; והיא גם מלמדת שהפשע הוא על פי רוב תוצאה של התנהגות לא רציונלית (ההתמכרות להימורים במקרה זה), ולכן כדי לחשוף אותו החוקר נדרש להכיר את מסתרי הנפש העבריינית: את מצבי הנפש ואת הסיבתיות הפסיכולוגית המביאה למעשים ולהתנהגויות. למשימה זו של פיענוח הלכי הנפש העברייניים נועדו המדריכים. בסופו של דבר, האפיסטמולוגיה הביקורתית של גרוס אינה מבוססת על ספקנות ועל הבנת מגבלותיה של נקודת המבט של החוקר, אלא על ההכרחיות של חוקי הטבע, התואמים נורמות חברתיות או מתייחסים אליהן. באופן זה הקרימינולוגיה של גרוס משלימה את הרפורמה הליברלית בחוק הפלילי שקידם המשפטן האוסטרי פרנץ פון ליסט, שאף הוא בילה תקופה בגראץ והיה מקורב לגרוס: הפושע נשפט לא על פי המעשה אלא לפי הסכנה שהוא מסכן את החברה; והסכנה נמדדת לא לפי חברה ממשית אלא לפי צביונה האידיאלי, הנורמטיביות המדומיינת שלה. את זה כינה פון ליסט "מטרת החוק", כלומר מה החוק אינו אוקף, אלא חותר להשיג. כך גם חוקרים פועלים: הם אינם חותרים לבסס בסופו של דבר מעשה פלילי אלא אישיות פלילית; ואישיות פלילית נמדדת לפי תבנית אישיות נורמטיבית-אידיאלית כלשהי.

אדגיש, גישתו של גרוס לחקירת פשעים מתמקדת בשונה, ביוצא הדופן, זה שאינו מתאים או אינו שייך: טבעת נישואים שנמצאה בזירת רצח אף שהנרצח לא היה נשוי, חפיסת סיגריות שהונחה בזירה לאחר האירוע, טביעת פרסה שמצביעה על כיוון תנועתו של סוס השונה ממה שטען הנאשם. הגישה הבלשית הזאת, המזכירה את דמותו של שרלוק הולמס בספריו של קונן דויל, מבוססת לא רק על היכולת לשים לב לפרטים שוליים לכאורה אלא בעיקר על מומחיות בסדר הנורמלי של הדברים, המאפשרת לזהות את החרגי. זו בהחלט מיומנות חשובה לחקירת חשדות לפשע, אולם יש הבדל בין ממצא יוצא דופן בזירת הפשע ובין חריגות אשר מתייחסות להתנהגותם ול"טבעם" של בני אדם – וזהו בדיוק ההבדל שהאפיסטמולוגיה של גרוס מטשטשת. הטשטוש הזה מתאפשר משום שבעיני גרוס ההבחנה בין נורמליות ובין חריגות אינה רק הבחנה בין הערך השכיח של תופעה מסוימת לערך יוצא דופן שלה, אלא הבחנה בין תפקוד מיטבי לתפקוד לקוי, בין בריאות לפתולוגיה.

בנוגע למבנה גוף למשל, גרוס מדגיש כי זו טעות לראות במידות גוף שכיחות גם ביטוי לנורמליות.²⁹ ההבחנה בין הנורמלי לאבנורמלי נשענת לא על גודלם של הגוף או של האיברים אלא על הפרופורציה הנכונה ביניהם ועל תפקודן של המערכות הביולוגיות. במילים אחרות, הנפש בריאה כאשר הגוף פרופורציונלי ותקין. לפי היגיון זה גרוס קובע כי נשים שעוסקות בזנות אינן עברייניות במובן הרגיל (מתפרנסות שלא על פי החוק) אלא פועלות מתוך פתולוגיה שקשורה להיבטים פיזיולוגיים: היצר המיני המוגבר שלהן.³⁰ כלומר, הפתולוגיה הנפשית היא ביטוי גם לגופניות אבנורמלית, וזו מתבטאת בהתנהגות עבריינית. הגדרה זו יוצרת חיבור בין גוף נורמלי (בריא ומתפקד) לגוף נורמטיבי

Hans Gross, Rezension über: Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen unter besonderer Berücksichtigung der Homosexualität, in: Hans Gross, *Gesammelte Kriminalistische Aufsätze*, Bd. 1 Leipzig (1902): 412-419 29

Hans Gross, Rezension über: Die Prostitution, in: Hans Gross, *Gesammelte Kriminalistische Aufsätze*, Bd. 1 Leipzig (1902): 352-353 30
זוונות בלא מתן טיפול לבעיה שהן סובלות ממנה.

(שומר חוק ומועיל לחברה), ונוסף על הגופניות של היחיד, פתולוגיה זו מאפיינת גם את הקבוצה: נשים שעוסקות בזנות, הומוסקסואלים, נורדים וכן קבוצות אתניות כמו צוענים, אשר נתפסות כבעלות תכונות פתולוגיות אופייניות:

[יש בצוענים] תערובת מוזרה של יהירות ורשע, חיבה, כנות ופזיזות, העדר כמעט מוחלט של שיקול דעת ותכונה. מעבר לכך, הם מראים חנפנות מחפירה בהתנהגותם, כלומר עצם קיומם נועד לרמות אחרים.³¹

הצוענים נחשבו שנים רבות ה"אחר" של הזהות הגרמנית האוסטריו-הונגרית והמייצגים של תרבות פשע.³² אורחות חייהם נפגעו קשות מתהליכי המודרניזציה, והם סבלו מעוני קשה.³³ בתחומה של שטיריה, כלומר באזור של גראץ, הופעלו נגדם צעדים מנהליים והגבלות שונות כסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים ומצבם היה חמור במיוחד.³⁴ גרוס נשען במידה רבה על סטראוטיפים ידועים וציטט מספרו של אווה ללמנט (Avé Lallement) על העבריינות בגרמניה,³⁵ אולם להבדיל מאוה ללמנט ומאחרים, אשר ראו בצועני "אחר" מבחינה תרבותית-אתנית, בעיני גרוס האחרות העבריינית של הצוענים נוגעת לדה-טריטוריאליזם שלהם, המשפיעה פתולוגית על אופיים, ובעיקר על היותם נעדרי תבונה. האפיסטמולוגיה של החשד שפיתח גרוס, האמורה לשחרר את החוקר מתבניות תפיסה מקובעות אשר מפריעות לו לזהות נכונה את העובדות הרלוונטיות לפיענוח מעשה פשע, אינה משחררת אותו מסטיגמות ומסטראוטיפים גזעניים בנוגע לקבוצות, אולם היא מגדירה אותם מחדש: לא כשאלה של אשמה במעשה אלא כביטוי לחוסר התפתחות. משמשים בה מונחים של חוסר תבונה והיעדר שיקול דעת כדי לסרטט תיחום נורמטיבי, אשר מאפיין ו"מפשיע" לא את היחידים אלא את הקבוצה כולה. הצוענים, בדוגמה זו, אינם רק בעלי מאפיינים כאלה או אחרים, לשונות שלהם יש כעת משמעות נורמטיבית, ובאופן הזה אפשר לאפיין ולהפיל את הקבוצה כולה.

ג. החוקר, זירת הפשע והמדומיין הנורמטיבי

הצד המשלים של הסיווג הפתולוגי של הפושע בעיני גרוס הוא האפיון שלו את החוקר האידיאלי, שהוא הנציג המובהק של הנורמטיביות ושל שלטון הרציונליות והאובייקטיביות על האקראיות והרגש. מלבד הניסיון באכיפת חוק והידע שעל החוקר לרכוש בקרימינולוגיה,

- .Hans Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter* München: Schweitzer (1913): 504 31
 Iulia-Karin Patrut, "Zigeuner" als Grenzfigur deutscher Selbstentwürfe, Source: 32
 .Geschichte und Gesellschaft, 39. Jahrg., H. 3 Juli - September (2013): 286-30
 גלעד מרגלית "העיסוק הגזעני בצוענים בגרמניה מסוף המאה התשע-עשרה ועד 1945 ומקורותיו" 33
 היסטוריה: כתב עת של החברה ההיסטורית הישראלית 1, 95 (1998).
 Helmut Samer, "Die Behördliche Bekämpfung der 'Zigeuner' In der Steiermark", 34
 Die Gezetze Des Vaters – Hans Gross, Otto Gross, Sigmond Freund, Frany Kafka,
 .Stadtmuseum Graz und Böhlau Verlag Wien, (2003): 82-94
 Friedrich Christian Benedict Avé-Lallemant, *Das deutsche Gaunertum in seiner* 35
sozialpolitischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen
.Bestande, Leipzig: Brockhaus (1858)

עליו להיות בראש ובראשונה איש תרבות, בן בית בפילוסופיה האירופית המודרנית, השולט גם בקאנון הספרותי הקלאסי – מאפלטון וטאקיטוס עד שופנהאואר וגתה. הידע שלו אמור לבנות את אישיותו כאדם שקול, אשר מתבונן במורכבויות החיים ומסוגל לשלוט ברוחו וכיצריו. חינוך כזה (Bildung) מכין אותו לעמידה בלחצים הפועלים בעת חקירה ומסייע לו לבצע את תפקידו בקור רוח ובדייקנות:

קצין חוקר שמתלבט, מתחיל לעבוד ללא מטרה, מתחיל בתוכנית רק כדי להיכשל ביישומה, מציג שאלות חסרות תועלת לכל עבר, ונותן פקודות רק על מנת לבטל אותן, עושה רושם עלוב ביותר על העוסקים עמו בחקירה וגורם להם לחוסר אמון מוחלט ביכולתו לניהולה המוצלח [...] אבל אם הקצין החוקר מפגין ביטחון מושלם ללא שמץ של התרגשות, ונהג כמו מי שאין לו ספק ביחס להשגת התוצאות, כולם מקיימים ברצון את הוראותיו, כל אחד עושה כמיטב יכולתו ואז תוצאת החקירה מובטחת.³⁶

אפשר להניח שגרוס מדבר מתוך ניסיונו כשופט חוקר ומבטא גם ביקורת בנוגע להתנהלות אנשי המשטרה שהוא פגש, אולם יש להדגיש שאין אלה רק המלצות לחוקר בתחילת דרכו, אלא הצבה שלו כדמות התשליל של הפושע. להבדיל מדמויות כמו קרל רומר, שעיימו פתחתי, אשר אינן שולטות ביצרים שלהן, החוקר חייב להיות אדם שקול, נטול רגש, שפועל ב"ביטחון מושלם" ואינו מגלה "שמץ של התרגשות". כמו שהציע דניאל ויילטה, גרוס מדגיש את ההבדל "בין המומחה, החוקר הרציונאלי שמייצר ידע, לבין הדיוט שנמצא תמיד תחת האיום להיהפך למנוון".³⁷ הוא מקצה חלקים רבים במדריכים שלו לתכונותיו ולאופיו של החוקר, ואף משווה אותו לחייל בשדה הקרב, אשר נדרש לפעול בתנאים קשים מתוך שלוה פנימית וקור רוח. מלבד זה, צורת התנהגות זו גם מגדירה את מקומו החברתי של החוקר. זהו קוד תרבותי שהגדיר הלמוט לתן במילים "התנהלות קרירה".³⁸ החוקר אינו רק איש מקצוע מנוסה, אלא גם מייצג של הנורמטיבי לעומת העברייני. שלא כמו הפושע, שאינו מסוגל לשלוט ברגשותיו ובכך מפגין את הניוון שלו, החוקר מגלם את האזרח האידיאלי, המונחה משיקולים כלליים, תבוניים ומבוססים על עובדות. בכך הוא מייצג לא רק את שלטון החוק אלא גם את האידיאל של הסדר החברתי התבוני שהפושע מאיים עליו. הוא אינו רק דמות פרטית אלא מייצג של האינטרס הכללי, של המדינה:

מי שנעשה איש משטרה נדרש יחד עם בגדיו האזרחיים לפשוט את כל מאווייו הפרטיים. עם מדי השוטר עליו להיעשות לאדם חדש. כשלעצמו אינו יותר מאשר התושב העלוב והפשוט ביותר; המשרה שלו היא הכל [...] הוא אינו עומד ברשות עצמו, עוד פחות מכל פקיד אחר. הוא עצמו שייך כולו למדינה.³⁹

HANS GROSS, CRIMINAL INVESTIGATION: A PRACTICAL HANDBOOK FOR MAGISTRATES, POLICE OFFICERS, AND LAWYERS, 126 (1906) 36
 VYLETA, לעיל ה"ש 13, בעמ' 21. 37
 LETHEN HELMUT, COOL CONDUCT: THE CULTURE OF DISTANCE IN WEIMAR GERMANY (2002) 38
 Hans Gross, Handbuch für Untersuchungsrichter, München: Schweitzer (1913): 50 39

אפשר לראות בדברים אלה ביטוי למה שאבקש לכנות "מדומיין נורמטיבי":⁴⁰ הערכים הליברליים והיחס לשלטון החוק יוצרים טיפוס אידיאלי, אשר בעיני גרוס הוא הן היסוד המארגן של החברה והן מה שמצדיק את הדרתם של מי שאינם תואמים לטיפוס זה ולחברה זו. המדינה משמשת כאן לא רק מוסד אלא כאידיאל נורמטיבי שמגולם גילום מיטבי בשופט ובאיש המשטרה. גם זיגמונט באומן מבטא גישה דומה, בביקורת שלו על הרציונליות הביורוקרטית שניסחו מקס ובר ואחרים, אשר מחליפה שיקולים חברתיים ואתיים ביעילות ואובייקטיביות. משרת הציבור – הביורוקרט, אך גם השופט או איש המשטרה – מבטאת לא את זהותם או שיקוליהם האישיים אלא את הזדהותם המוחלטת עם ערכיה של המדינה בתור מוסד רציונלי.⁴¹

לסיכום, להבדיל מגישתם של חוקרים כמו בורני ופמברטון, תהיה זו טעות לדבר על "ד"ר גרוס ומיסטר הנס": מדען ביקורתי שייצר כלים אובייקטיביים למלחמה בפשע, בעל "צד אפל" של שמרן גזעני. שני הפנים הללו קשורים קשר הדוק הרבה יותר. אומנם האפיסטמולוגיה של גרוס ביקורתית בכך שהיא מעמידה בספק את האובייקטיביות של ההתכוננות, אולם היא גם יוצרת חיבור בין מעמד חברתי לתכונות אישיות ובין קטגוריות של נורמליות לשיפוט נורמטיבי. הפושעים שגרוס מתעניין בהם מגיעים מהמעמדות הנמוכים (הוא כמעט אינו עוסק בעברייני צווארון לבן), והדבר מביא לזיהוי בין מעמד לעבריינות; וזה מוסבר בתור ביטוי לפתולוגיה אישיותית וכשל בהתפתחות. במקום שהיינו מצפים כי גישה כזו תוכל להציב עמדה ביקורתית נגד סטראוטיפים לא מבוססים והכללות בנוגע לקבוצות חברתיות, מעמדות, וכולי, היא משמשת שיטה להפללה של אותם הבדלים חברתיים. בהמשך הדברים נראה כי המאבק בין מדע לפשע מבטא בתפיסה זו התנגשות בין שתי צורות שונות של קיום: בין המדינה התקינה והאזרח התקין ובין מה שמאיים עליהם לא רק מבחינה ביטחונית אלא התפתחותית-נורמטיבית. מה שהאמנזיה הסלקטיבית של חוקרים כמו בורני ופמברטון עלולה להדחיק הוא האפיון המעמדי או הגזעי שהגישה האפיסטמית של גרוס מבססת, כלומר את הפיכתם של הבדלים – אתניים, מגדריים, מעמדיים – לאבנורמליים, לא נורמטיביים ובסופו של דבר: למאפיינים של פשיעה.

בחלק הבא אעסוק בתאוריות הדרוויניזם החברתי והניוון שהשתמש בהן גרוס. גם כאן תהיה הטענה שהבעיה העיקרית איננה השימוש שלו בתאוריות אלה, אלא האופן שהאפיסטמולוגיה שלו יוצרת ומאפיינת קטגוריות מובחנות אשר מאפשרות הפשעה (קרימינליזציה) והדרה של קבוצות. למעשה נראה כי גרוס (כמו רבים אחרים בני זמנו) משתמש שימוש חופשי למדי במונח "ניוון", שהיה פופולרי בתקופתו. בהמשך לכך אטען כי המונח משמש אותו לא בהכרח בהקשרים של חקירת פשעים, אלא כהתייחסות לסכנות החדשות (אמיתיות או מדומיינות) שהתעוררו באותן שנים, כלומר ניוון משמש אותו לא לצורך התמודדות מדעית

40 Yaron Ezrahi, *Imagined Democracies: Necessary Political Fictions* (2012). "מדומיין נורמטיבי" הוא האופן שאידיאלים נעשים קנה מידה להערכה ולעיצוב של התנהגות חברתית. השימוש שלי כאן במונח מתבסס על הצעתו של Yaron Ezrahi, המדגיש את חשיבותו של המדומיין לסדר הנורמטיבי.

41 זיגמונט באומן *מודרניות והשוואה* (עמוס גולדברג עורך, יניב פרקש מתרגם 2013).

עם מקור הפשיעה אלא לניסיון לשמר את מקומה של הקרימינולוגיה ואת הרלוונטיות שלה בשיח בתוך הסדר הפוליטי המשתנה באימפריה ההאבסבורגית.

ד. ניוון ופשע

במאמר "התנוונות ומשפט פלילי", שפורסם בשנת 1908, כתב גרוס כך:

אנו יכולים לומר שממש כפי שהטבע דואג לשיפור וגיוון של גזעים על ידי גידול וסלקציה, על ידי ביטול הלא כשיר, כך תרבות פועלת על ידי שימור וגידול אפילו הבלתי ראוי אשר פוגם בהתפתחות הגזעים. הטבע יוצר אינדיבידואלים מועילים, תרבות יוצרת אנשים מנוונים – שניהם אינם מתקרמים באופן טלאולוגי, התוצאה הייתה תמיד מותנית באופן סיבתי, וכך ניתן ללמוד על כל שאלה של ניוון לפי המקבילה הסימטרית שלה בבחירה הטבעית.⁴²

דברים אלה מעידים שקבלת הקרימינולוגיה בתור מדע באמצעות אימוצה של אפיסטמולוגיה ביקורתית לא גרמה לגרוס לדחות תאוריות חברתיות-דרוויניסטיות. למעשה הייתה בהן במידה רבה תרומה לביסוס ולתיקוף של ההבחנה המפלילה בין קבוצות שפיתח. בציטוט שלמעלה טען גרוס לניגוד בין "תרבות" ל"טבע". ההתפתחויות החברתיות אינן מביאות לשיפור של המין האנושי אלא להפך, פעולתן של מערכות רווחה חברתיות מאפשרות קיום (ואף התרבות) של מעמדות נמוכים, לא כשירים ביולוגית ופסיכולוגית, שהיו אמורים להיכחד אילו דובר בתהליך של ברירה טבעית. זאת ועוד, באותו מאמר הוא הסביר כי תרבות מעודדת עצלנות ומעוררת שאיפות לעושר ומותרות, והדבר משפיע מאוד על המעמדות הנמוכים, מעכב את התפתחותם הבריאה, מחליש ומדרדר אותם. אם כן, התרבות מתערבת בתהליך הטבעי, ומכאן שתהליך המודרניזציה מביא עימו לא שגשוג אלא סכנות חדשות, והעיר המודרנית נעשית מרחב של ניוון וריקבון מוסרי. בתהליך ההתנוונות הזה יש לראות לא תהליך ביולוגי שמשפיע על החברה אלא תהליך חברתי שיש לו השלכות ביולוגיות, ואלה מיתרגמות בתורן לבעיות חברתיות ופשיעה. ביטוי אחר לגישה זו אפשר למצוא במאמר מוקדם יותר של גרוס – "ניוון וגירוש", משנת 1905⁴³ – אשר הוא טען בו כי מכיוון שאי אפשר להחזיר למוטב פושעים מועדים, כלומר אלה שסבלו מניוון בשל השפעתם של מנגנוני התרבות, הפתרון היחיד הוא להעביר אותם בכפייה למושבות באפריקה. באמצעות הצבתם של הפושעים במציאות טרום-מודרנית הם יידרשו להתמודד עם כוחות הטבע, וכך הם (ואם לא הם עצמם אז לפחות בני הדור הבא אחריהם) יוכלו לפתח מחדש את כוחות החיים שלהם, לסגל לעצמם תכונות בריאות במקום אלה המנוונות ולהשתקם.

הבעייתיות של שני הפנים, כלומר אימוץ עמדות כאלה בקרב מי שיצא נחרצות נגד התפיסה התאורטית-מצמצמת של קרימינולוגים אשר קדמו לו והגדיר את המחקר הקרימינולוגי האמפירי והמבוסס על עובדות כמפעל חייו, לא חמקה מעיני החוקרים. אציע כאן שלוש

HANS GROSS, "DIE DEGENERATION UND DAS STRAFRECHT", GESAMMELTE KRIMINALISTISCHE 42
"Degeneration und (להלן): Aufsätze, VOLUME 2, LEIPZIG: VOGEL, (1908): 1-11, 3
(Deportation)"

שם, בעמוד 70-78. 43

פרשנויות – אין הן מספקות לטעמי – ומתוך הדיון בהן ארחיב בעניין השינוי שחל בגרוס בנוגע לניוון. הפרשנות הראשונה היא של ההיסטוריון פטר בקר; הוא טוען שהשמרנות של גרוס, כמו הפסימיזם התרבותי שלו, הם שהביאו אותו לאמץ את רעיונות הניוון והדרוויניזם החברתי.⁴⁴ לפי פרשנות זו מדובר אפוא בהכרעה אידאולוגית ואישיותית ולא מדעית גרידא. כמו קרימינולוגים אחרים בני התקופה, גרוס לא התעמת עם הנחות אתנולוגיות, ולעיתים קרובות גזעניות, בנוגע לפשיעה של קבוצות ושל מעמדות חברתיים שונים. במובן מסוים, גישתו של גרוס סללה את הדרך לחיבור שהתרחש לאחר מותו בין שיח הניוון לתפיסות של גזע.⁴⁵ הפרשנות השנייה היא של כריסטיאן באכהיזל, העוסק בהיסטוריה של אסכולת גראץ בקרימינולוגיה ומנהל את מוזאון הפשע על שמו של גרוס. הוא כתב: "האמון ושל גרוס) בשיטות המחקר המדויקות, הביא את האפיסטמולוגיה של גרוס, מבלי שנתכוון לכך, להכרעות פוליטיות ואידאולוגיות".⁴⁶ באכהיזל הצביע על שילוב האפיסטמולוגיה והספקנות המדעית עם הדרוויניזם החברתי בכתבי גרוס, בלא שהוא נתן על כך דין וחשבון מבחינה מדעית. הוא הציע גם כך: "בהיבטים מסוימים, האפיסטמולוגיה של גרוס אינה מראה את הדרך לאמת מדעית, אלא לשחזור של אמות המידה החברתיות והפוליטיות של המשטר הסמיי-פיאודליסטי, חצי-קפיטליסטי של האימפריה ההאבסבורגית".⁴⁷ טענתו של באכהיזל בעניין האימוץ הלא ביקורתי של ערכים בורגניים בידי גרוס לתוך הגישה הקרימינולוגית שלו נכונה בעיניי, אלא שהיא מחמיצה היבט מהותי מאוד, כלומר באמות המידה הללו עצמן חל שינוי עמוק בשנות עבודתו של גרוס, בין העשור האחרון של המאה התשע העשרה לעשור הראשון של המאה העשרים: מאדם שפועל מתוך דחפים לא רציונליים נעשה בעיניו הפושע לזהות, לקטגוריה חברתית מובחנת.

הפרשנות השלישית שאני יכול להציע כדי להתמודד עם השאלה כיצד המפנה האמפירי של גרוס מתיישב עם השימוש שלו ברעיונות של ניוון ודרוויניזם חברתי היא שגרוס הושפע מעמיתו ושותפו לעריכת כתב העת "הארכיב לקרימינולוגיה" פול נאקה (1851–1913). נאקה היה פסיכיאטר וקרימינולוג גרמני אשר ניהל בית חולים פסיכיאטרי בסקסוניה ואשר פיתח תאוריה מקיפה של ניוון תרבותי בהקשר של מחלות נפש ופשיעה. כמו בדבריו של גרוס, גם בדברי נאקה אנו מוצאים כפילות שדורשת הסבר. מצד אחד הוא היה מקורב לחוקר המיניות החדשן מאנגוס הירשפלד, ותמך כמוהו באי-הפללה של הומוסקסואליות. מצד אחר הוא היה אחד התומכים הבולטים בסירוסם של בני מעמדות נמוכים וגם של פושעים מועדים

Peter Becker, *Zwischen Tradition und Neubeginn: Hans Gross und die Kriminologie und Kriminalistik der Jahrhundertwende*, in: GOTTFRIED HEUER, ALBRECHT GÖTZ VON OLENHUSEN (Eds.), *DIE GESETZE DES VATERS*. MARBURG/LAHN: LITERATURWISSENSCHAFT (2004).

45 אומנם אדולף לנץ, שהחליף את גרוס בניהול המכון לקרימינולוגיה בגראץ, האמין בתפיסות אוניגניות, אך הוא התנגד למפלגה הנאצית. ארנסט זליג, שהחליף אותו בשנים 1938–1947, היה חבר במפלגה הנאצית האוסטרית. על כך ועל ההיסטוריה של המכון לקרימינולוגיה באוניברסיטת גראץ ראו Christian Bachhiesl, "The Graz School of Criminology," *STUDIA PRAWNICZE / STUDIES OF LAW—RESEARCH PAPERS* 15(2) 6 (2014): 8.

46 שם.

47 שם.

שנחשבו סובלים מניוון.⁴⁸ נאקה, כמו גרוס, דחה את המונח "פושע מלידה" ואת התפיסה שלפיה פשיעה היא ביטוי לאטביזם (פיגור התפתחותי-אבולוציוני) של לומברוסו. גישתו התבססה על תפיסות אבולוציוניות (בעקבות מחקריו של ז'אן באטיסט דה למארק), שלפיהן מקורן של תכונות אינו ביולוגי-מולד, אלא הן תוצר של תנאי סביבה ושל מצב חברתי אשר מולידים ניוון. לתפיסתו, פושע הוא ביטוי למאבקים בין מעמדות חברתיים נמוכים, אשר עם העיוור והתיעוש השתנו אורחות חייהם, ולשינוי זה נודעו תוצאות פסיכולוגיות עמוקות.⁴⁹ ניוון היה לדעתו תוצאה של "חינוך לקוי, דוגמה רעה בבית, בני לוויה רעים, פיתויים רבים, מאבק הקיום שנעשה קשה יותר ויותר, תת תזונה, ומחלות מכל מיני סוגים".⁵⁰ הרעיון הביולוגי של התנוונות, שנרד לתחום החברתי והמשפטי, היה אז נקודת מפגש בין מונחים ביולוגיים, כמו "ירושה של תכונות", "גזע" ו"ברירה טבעית", ומונחים מהתחום החברתי כמו "חינוך", "מוסריות" ו"מעמד". קרימינולוגים כמו נאקה וגוסטב אשפנבורג הצביעו על קשר בין תנאי החיים החומריים לפתולוגיה של תפקודי הנפש ונטייה להתנהגות לא נורמטיבית ואנטי-חברתית.⁵¹ כאן צריך לדייק: מנקודת מבט זו, פושע אינו תוצר של חריגות חברתית כשלעצמה, אולם התפיסה היא כי המצוקה שהחריגות החברתית יוצרת משפיעה לרעה על האישיות, מונעת התפתחות תקינה, ובסופו של דבר דוחפת יחידים וקבוצות למעשים פליליים. ומרגע שנעשה הזיהוי בין הנטייה לעבריינות ובין הקבוצה – גם אם הטענה היא שהנטייה הקבוצתית אינה מולדת אלא היא תוצאה של תהליך ניוון חברתי שמקורו למשל במצוקה חומרית – אפשר לאפיין את הקבוצה כלא נורמטיבית, ולדרוש, כמו שעשה נאקה, נקיטת פעולות כדי למנוע את ההמשכיות שלה באמצעות סירוס או הרחקה מהחברה.

המונח "ניוון" של נאקה מעלה כמה תהיות בנוגע להסברים שהזכרתי לעיל בנוגע לשימוש של גרוס בו. אומנם התייחסויות לניוון מצויות במדריכים של גרוס, שנכתבו כאמור בעשור

48 עקרון הניוון הוא בדיוק מה שמסביר את מה שנראה מנקודת המבט של המאה העשרים ואחת כפרדוקס: לפי הגישות האויגניות, שנאקה והירשפלד חלקו אותן, מעמד חברתי גבוה, חינוך והצלחה כלכלית העידו על נורמליות, ואילו רמה חברתית-כלכלית נמוכה והיעדר חינוך הצביעו על ניוון. על כך ראו למשל סקירה שפרסם נאקה על ספרו של הירשפלד בארכיב: Paul Näcke, *Besuch bei den Homosexuellen in Berlin mit Bemerkungen über Homosexualität*, ARCHIV FÜR KRIMIAL-ANTHROPOLOGIE UND KRIMINALISTIK, Leipzig: Vogel Verlag (1904): 244-258

49 גישתו האנתרופומטרית של לומברוסו הייתה שנויה במחלוקת, ואילו התאוריה שלו המשיכה לעצב את השיח הקרימינולוגי, בייחוד בגרמניה ובאוסטריה. יתרה מזאת, גם מתנגדיו של לומברוסו אימצו על פי רוב את התפיסה שפושעים הם קטגוריה חברתית נפרדת. סקוט ספקטור כתב כי השיח הקרימינולוגי הדובר גרמנית "נשאר בתוך הקטגוריות האלה בעקביות לאורך כל הדרך – הפושע היה אינדיבידואל פגום, הסובל מניוון מולד או משפל מוסרי שנוצר על ידי הסביבה החברתית". לכך אפשר להוסיף כי מכיוון שהגישה לא הייתה תאורטית גרידא אלא התבססה על סטטיסטיקה ועל תצפיות, היה אפשר אפוא לשמור על תזת הניוון במקומה, אגב מעבר מתפיסה של פשיעה מולדת לנרכשת תרבותית, ומאישיות סוטה לקבוצה אתנית אטוויסטית. כאמור, אפשר לראות בזאת תגובה לניידות: עליית הקרימינולוגיה כתחום בעת הגירה מתמדת מכפרים לערים והעברת אוכלוסייה מחלקים שונים של האימפריות.

50 על כך ראו WETZEL, INVENTING THE CRIMINAL, לעיל ה"ש 8, בפרק 3.

51 שם.

האחרון של המאה התשע עשרה, אבל מדובר בפעמים אחדות בלבד. נוסף על כך, המונח אינו משמש הסבר לפשיעה, אלא רק שם תואר שמדגיש את הרקע הנחות של עבריינים. כמו שכבר ראינו, גרוס לא התנזר מסטראוטיפים ומדעות קדומות בנוגע לקבוצות חברתיות שונות, אולם ההסברים שלו לקביעות אלה הם פסיכולוגיים-תרבותיים, ולא חברתיים-אבולוציוניים. למעשה, מאמרים שלו בנושא הניוון פורסמו רק משנת 1905 ואילך, כלומר בשלב מאוחר יחסית בקריירה שלו, לאחר שובו לגראץ. היות שגרוס הכיר היטב את עבודתו של נאקה, וגם את ספרות המחקר על אודות הניוון, אפשר לתהות: אם קיבל את התאוריות הללו, מדוע לא השתמש בהן קודם לכן; שכן כביכול הן יכלו לחזק ולעגן את הניסיונות שלו לאפיין סוגים שונים של אוכלוסיות. ואם הוא נמנע מכך משום שלא קיבל את התפיסות האבולוציוניות האלה בנוגע לפשיעה, מדוע שינה את דעתו משנת 1905; מה קרה באותן שנים שגרם לו לסטות מהדרך שעמל כה קשה לסלול; האם ייתכן שלא נאקה והמחקר הקרימינולוגי, אלא דווקא התמיכה של הפסיכיאטר הידוע ביותר בזמנו – אמיל קרפלץ – ממש באותן שנים בסידור של "מנוונים", היא שגרמה לו להשתכנע;⁵² ואולי תרמה לכך גישתו של פרנץ פון ליסט, שכבר הזכרתי אותו, אשר היה כאמור דמות חשובה בשיח המשפטי של התקופה, וגרוס היה מיודד עימו, ואשר עסק גם הוא באפיון של קבוצות.⁵³ אומנם דוגמאות אלה אינן נותנות

Emil Kraepelin, *Zur Entartungsfrage*, 31 ZENTRALBLATT FÜR NERVENHEILKUNDE UND 52
PSYCHIATRIE 51, (2006): 61–70.

53 את הקשר ההדוק בין גישות ליברליות למשפט לשיח ההגנרציה והדרוויניזם החברתי אפשר לראות בהגות המשפטית של פרנץ פון ליסט. על פי הגישה המקובלת בספרות המחקרית, פון ליסט מתואר כליברל אשר קידם רפורמות במערכות המשפט במרחב הרחב הדובר גרמנית. ליסט התמקד בתחום הענישה והחוק הפלילי. העיקרון המזוהה עימו ביותר הוא "המחשבה על תכלית החוק" (Zweck Gedenke des Sraft Rechts). כלומר, המטרה החברתית שהחוק צריך לשרת היא תיקון דרכיו של העברייין, ולא גמול ונקמה. כדי לממש תכלית זו נדרשת התייחסות אישית לכל מקרה ומקרה, לצד בחינה קפדנית של הנסיבות החברתיות שהובילו לעבירה, אולם שאלות כמו מהי אותה אינדיווידואליות?; באילו כלים היא נשפטה?; ובאיזה קנה מידה יש להשתמש כדי להכריע אם היא נורמטיבית או עבריינית? הביאו את פון ליסט להשתמש בידע על העבריינות של תקופתו, אשר הציע הבחנה בין סוגים שונים של אישיות פושעים. בשל כך הציע ליסט חלוקה בין שלוש קטגוריות של פושעים: קטגוריה ראשונה – עבריינים שפעלו מרחף רגעי או בשל צירוף מקרים מסוים, ואותם הענישה מיועדת להרתיע. קטגוריה שנייה – פושעים שאורח חייהם אינו נורמטיבי ובשל כך הם סיגלו אישיות עבריינית, ואותם יש לשקם. וקטגוריה שלישית – עבריינים מועדים (רצידביסטים), אשר הפשיעה טבועה בהם, הם למעשה דגנרטים, ואותם יש להרחיק מן החברה. פון ליסט גם התעניין בשונות בין קבוצות אתניות, ובאופן שלכל קבוצה יש מאפייני הפשיעה האופייניים לה. כך למשל בשנת 1907 הוא פרסם חיבור בשם "בעיית הפשיעה של היהודים", ובו ניסה להסביר נתונים סטטיסטיים שהצביעו על מעורבות גבוהה יותר של יהודים בפשיעה יחסית לאוכלוסייה הכללית בגרמניה, על בסיס שילוב בין תנאי חייהם, תחומי עיסוקם, המסורת שלהם ויחסיהם עם קבוצות אחרות בחברה. המערכת המשפטית נדרשת, לדברי ליסט, לא רק להכריע אם הנאשם יורשע, אלא גם לבחון את האישיות שלו כדי לקבוע אם הוא עברייין מועד, לתת את הדעת למאפיינים האתניים שלו כדי להעריך את מידת המסוכנות שלו ואת הסיכוי שלו לשוב לחיי פשע. פון ליסט הסתייג מלומברוסו בכמה סוגיות עקרוניות. הוא התנגד לגישה האתנוגרפית וכן לטענה שהמקור

תשובה חד-משמעית לשאלה מה הביא לשינוי בגרוס, אולם הן מלמדות על ההתקבלות של שיח הניוון ועל האופן שפסיכיאטריה, קרימינולוגיה ומשפט הציעו דרכים להתמודדות עם האיום החברתי, אשר במידה רבה פעלו הם עצמם ליצור. מלבד זה, דומה שהאתגר של הקרימינולוגיה השתנה: לא עוד חקירה של פושעים אלא ניהול וסיווג של אוכלוסיות. כדי להסביר אתגר זה, ארחיב מעט בנוגע לקשר שבין ניוון לליברליזם וללאומיות בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים.⁵⁴

ה. ניוון והפוליטיקה של ההפלה

שיח הניוון נעשה נפוץ באירופה בסוף המאה התשע עשרה, והוא מזוהה בעיקר עם הוגים כמו בנדיקט מורל, צ'זרה לומברוסו ומקס נורדאו, שספרו "התנוונות" פורסם בשנת 1892 וזכה להדים רבים (אם כי לא תמיד אוהדים) בשיח האינטלקטואלי הדובר גרמנית.⁵⁵ מה שמושך להוגים אלה היה הרעיון שלצד ההתפתחות וההתקדמות של האנושות מתרחשים גם תהליכים של גרסיה תרבותית וביולוגית, אשר מאיימים על הקדמה האוטופית של המודרנה. נקודות המוצא מבחינתם היו מחלת הנפש והשיגעון, שנתפסו כתוצר של המודרנה וייצגו לידם את היעדר הרציונליות ואת היחלשות כושר הרצון המאפיינים את העידן המודרני. תופעות אלה הציבו לא רק אתגר מדעי ורפואי, אלא הובנו כסימפטום לתהליך כללי יותר: כמו שהאבולוציה פועלת לכיוון שיפור המינים באמצעות ברירה טבעית, כך היא גם עלולה, בשל הצדדים השליליים של תהליכי המודרניזציה והעיוור – צפיפות, ניכור, חוסר יציבות, גודש של גירויים – לפעול בכיוון ההפוך וליצור היחלשות ותשישות. אלה גורמות מצבי חולי וסטייה אשר מעמידים בסכנה את בני האדם ה"נורמלים" ואת עתיד האנושות. לומברוסו, בחיבורו המשפיע "האדם הקרימינלי", יצר את הזיהוי בין האדם המנוון (Degenerat) ובין הפושע, ואילו נורדאו (שראה בעצמו את ממשו של לומברוסו ואף הקדיש לו את ספרו) העביר את שאלת הניוון מהזירה הביולוגית לזירה התרבותית: מבתי הכלא והמוסדות הפסיכיאטריים אל הצפיפות העירונית המתועשת, ומהפסיכיאטריה ומהקרימינולוגיה אל ההגות, אל הספרות ואל האומנות. בהמשך לכך, עם הצטרפותו של נורדאו לתנועה הצינית, הוא הציג עוד שינוי: מתפיסה ליברלית של ניוון (דגנרציה כניגוד לתבונה) לאידאולוגיה לאומית משקמת (מקיום עירוני מסואב לתחייה גופנית מחודשת).

לפשיעה מולד. עם זאת, הוא קיבל את ההנחה שפשעה היא קטגוריה שקשורה לניוון וסטייה מהתפתחות אבולוציונית נורמטיבית. מלבד זה, דומה שלא רק שהגישה ליברלית שלו לא מנעה ממנו את אימוץ ההנחות האלה, הן למעשה השתלבו היטב בתוך הגישה הכוללת שלו. 54 על ההיסטוריה המורכבת ועל הקשרים בין ליברלים ללאומנים בהאבסבורג ראו Gary B. Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914*, 40(2) Cent. Eur. Hist. 240 (2007).

55 על ההתקבלות Max Nordau, *Entartung*, Berlin: Verlag von Carl Duncker (1893) של רעיונותיו ראו Robert S. Wistrich, *Max Nordau, Degeneration and the Fin-de-siècle* או *Krisenwahrnehmungen im Fin de Siècle* (1997): 83-100.

לדעת נורדאו, לאומיות (במקרה שלו: ציונות) הייתה התרופה למחלה המתפשטת, אותה סכנת ניוון שריחפה מעל אירופה.⁵⁶ מצד אחד אפשר לראות שהמונח "ניוון" מציין טווח רחב של תופעות ומאפיינים חברתיים, ולא תופעה ממשית. למונח יש נוכחות ומטען בשיח הציבורי, ועם זאת המשמעות שלו אינה קבועה, ואפשר להגדיר אותו בכל פעם מחדש לפי הצורך. לכן הוא שימושי ליצירת סינתזה אידאולוגית, כלומר המעבר מתפיסה ליברלית שמבוססת על הבחנה בין מעמדות לתפיסה לאומית אשר מתייחסת להבדלים אתניים, בלי לשנות את עולם המונחים או את המוסדות. כמו שהדגשתי בחלק הקודם, בשלבים המוקדמים בעבודתו של גרוס, הקרימינולוגיה לא הייתה מדעית גרידא אלא גם נורמטיבית, כלומר היא התייחסה לסדר הליברלי באוסטריה. היא התבססה על הניגוד בין תבונה לפשיעה ועל היכולת של המדע לחשוף את הפתולוגיה הנפשית שביסוד ההתנהגות העבריינית. הפושע, כמו שראינו, היה על פי רוב בן המעמדות הנמוכים, כזה אשר לא הצליח להפוך לסובייקט תבוני בחברה המודרנית והמתועשת. לכל זאת נודעה משמעות חברתית ופוליטית על רקע של תהליכי הליברליזציה והדמוקרטיזציה (אף כי במידה מוגבלת) במונרכיה, אולם מהי המשמעות עבור המפעל הקרימינולוגי להבחנה בקבוצות ולאפיון בעידן הפוליטי שהליברליזם אינו עומד בו בפני עצמו אלא נעשה משולב באידאולוגיה לאומית?

אנחנו שבים כעת אל הטרנספורמציה החברתית-פוליטית שהזכרתי בפתיחת המאמר, אשר התרחשה באימפריה ההאבסבורגית משנות השבעים של המאה התשע עשרה, וביתר שאת בעשור הראשון של המאה העשרים. תנועות לאומיות הלכו והתחזקו באימפריה, ונראה שהליברליזם נסוג ושאת המאבק על זכויות חברתיות ושוויון החליפו דרישות לאוטונומיה תרבותית ולהדרת קבוצות שנתפסו כבעלות זהות אתנית נפרדת. אולם היסטוריונים כמו פיטר ג'דסון, סטפן בלר וג'ון בוואר מראים כי התהליך היה מורכב יותר: הליברליזם לא נפל או נסוג אלא השתלב בתוך אותן תנועות ומוסדות לאומיים, ובתוך כך אומנם נעשו מערכות המשפט והחינוך ליברליות מבחינת צורת פעולתן, אך עברו לשרת את האידאולוגיה הלאומית. כך אפשר לראות את הרפורמות המשפטיות של 1904 למשל, אשר בזכותן היה שיח הזכויות לשיח זכויות לאומיות.⁵⁷ בתהליך הזה הצעתי לראות מעבר מאקסלוסיביזם ליברלי (כזה שמקנה שוויון לבעלי אמצעים ומפלה לרעה מעמדות נמוכים) לשוביניזם לאומי אשר מדייר קבוצות אתניות "זרות",⁵⁸ כלומר ההיגיון של ההבחנה והאפיון אינו עוד מעמדי "בשם התבונה" אלא על בסיס "אנתרופולוגי-מדעי" המשמש ללגיטימציה של השיח הלאומי ולהדרת מיעוטים. באופן הזה נוצרת הבחנה בין האזרח המועיל, כזה שמסוגל לממש את הפוטנציאל התבוני שלו, ובין זה שאינו מסוגל לכך, ועל כן נעשה לא רק לא מועיל (מהמר, עורכות 2019).

P.M Baldwin, *Liberalism, Nationalism, and Degeneration: The Case of Max Nordau*, 56
13(2) CENT. EUR. HIST. 99 (2008).

Heinrich Lammasch, *Ziele der Strafrechtsreform*, ALLGEMEINE ÖSTERREICHISCHE GERICHTS
ZEITUNG 36–38 (1904): 303

58 ניתוח של השינוי בליברליזם האוסטרי על רקע עלייתה של הלאומיות והשפעתו על עיצובו של המדע של התקופה, ראו אצל מלאכי חיים הכהן "ליברליזם ומדע – תרבות המדע ותעלומת הליברליזם האוסטרי" וינה 1900 – פריחה על סיפה של תהום 137 (שרון גוררון ורינה פלד עורכות 2019).

אלכוהוליסט) אלא גם עברייני. בשל כך עולה השאלה מהו תפקידה החדש של הקרימינולוגיה כאשר הליברליזם על מוסדותיו (כלומר החוק, האוניברסיטה, העיתונות) אימץ יותר ויותר את השיח הלאומי וכיצד היא משרתת את האידאולוגיה הלאומית בתוך מסגרת אימפריאלית? בשנת 1905, פרסם גרוס מאמר בכותרת "ניוון וגירוש", ובו הדברים האלה: "הנווד המושבע, המהמר, העצלן ההולך לעבודה רק כשהוא חייב, סוטה המין, זה שלעולם אינו מרוצה, החותרן במידה מסוימת ואינספור האחרים שבדרך כלל מבצעים עבירות; הם מנוונים ומהווים את הסכנה הגבוהה ביותר לקיומה של המדינה".⁵⁹ מלבד רשימת הקטגוריות האנטי-חברתיות המפורטות כאן, אפשר לראות שניווון הוא שם קוד לצורכי הבחנה נורמטיבית. אין הוא מבטא את האטביזם מבית מדרשו של לומברוסו, ואפילו לא את הניווון התרבותי-מעמדי של נאקה ואשפנבורג, המתמקד בהתנהגות לא רציונלית. כעת שאלת הניווון לא מוגדרת כתוצר של תנאי סביבה "נחותים" אלא על פי מידת הסכנה שמהווה הפרט לסדר החברתי הראוי. האיום על המדינה הוא מצד מי שאינו שייך אליה טריטוריאלי, אם משום שהוא נווד, ולכן "נטול שורשים" (Entwurzelt) או משום שהוא עצלן או מהמר (ועל כן אינו מממש את אחריותו האזרחית), וכמובן סוטה המין (שיכול להיות הומוסקסואל או מי שנוקק לשירותיהן של זונות), החורג מהנורמה המוסרית המקובלת.

אפשר לראות כאן כיצד הנווד, העברייני המיני, המדוכא והאנרכיסט נכללים כולם באותה הגדרה אידאולוגית למחלה חברתית, אשר ההתמודדות עימה אינה רק חובתה אלא מהות קיומה של המדינה, כלומר מי שמאיים על המדינה אינו עוד הפושע העובר על החוק הפלילי (מה בדיוק פלילי בנווד? איזה מין פשע היא עצלות?), אלא מי שאורח החיים שלו מאיים לנוון את המדינה ולפגוע בהתפתחות החברתית והמוסרית שלה. קדמה זו אינה רעיון מופשט, אלא יש לה מאפיינים פיזיים של בריאות, התנהגות נורמטיבית וגבולות טריטוריאליים.⁶⁰ המונח "התנוונות" – שגם גרוס עצמו, בכנות אינטלקטואלית ראויה להערכה, מודה שהוא חמקמק וקשה להגדרה – משמש עתה לא רק לגינוי ההתנהגות הסוטה אלא גם לסרטוט קונסנזוס לאומי.

בשנת 1913, כחלק ממסע פרסום לסירוסם של פושעים, שגרוס השתתף בו עם פול נאקה, הוא כתב:

ההתלבטות הבלתי פוסקת בשאלה אם נקיטה באמצעי מסוים עלולה לפגוע באישיותו או בעצמאותו [של הפושע] היא רק רגשנות חלשה. מספיק זמן כבר דיברנו על יחס אנושי כלפי עבריינים; בואו נדבר על יחס אנושי כלפי שאר החברה; [החברה] מאוימת על ידי מספר גדל באופן מדאיג של מנוונים ואנשים עם נטייה

59 Degeneration und Deportation, לעיל ה"ש 42, בעמ' 71.

60 בהקשר הזה אפשר לראות את הסנסציות המשפטיות שהתרחשו באותה תקופה כמייצגות את המפגש בין גישות אלה של קרימינולוגיה, אשר במוקד שלהן ניצבו דמויות המייצגות את קווי התיחום החדשים של החברה האוסטרית: הומוסקסואלים, יהודים ונשים העוסקות בזנות. כלומר כתי המשפט הפכו לזירות שהתנהל בהן הדיון הציבורי בסוגיות של רקע אתני, גזע ומיניות. ראו, על כך, Gal Hertz, *Liberal Nomos, National Narratives: Karl Kraus's Critique of Law*, 54(2) *ARCADIA* 167 (2019).

פלילית. [...] עצם ההישרדות נמצאת על כף המאזניים. [...] נכון לעכשיו מותר להשתמש באמצעים שעלולים להיחשב יוצאי דופן בתקופות רגועות יותר.⁶¹

בדברים האלה בולטת הרגשת הרחיפות והסכנה: הצורך של הקרימינולוג המפורסם לצאת בפומבי להגנת החברה המאוימת. מהו האיום שהרגיש גרוס ומדוע הייתה זו תקופה כה סוערת בעיניו? איזו סכנה נשקפה לחברה באותה עת? האם אי-היציבות הפוליטית הגוברת באימפריה בעקבות מלחמות הבלקן (1912-1913) או שאולי הוא ביקש למקם את עצמו בדיונים הערים שהתקיימו בשאלת הסטריליזציה של פושעים, שהתפתח בדיוק באותה שנה – למשל בידי יוזף קוהלר, העורך של כתב עת מתחרה בשם "ארכיב לחוק פלילי".⁶² קשה לקבוע בדיוק, אולם הרגשה זו מלמדת שמאז ביקש גרוס להילחם במושע באמצעות עשייתו אובייקט מדעי מובחן, התרחבה והתפשטה ההגדרה שלו עד כדי כך שהמושע איים להקיף אז את החברה כולה. על כן נראה כי כדי שהקרימינולוגיה שייסד תהיה נוכחת בשיח החדש ולא תאבד את מקומה ואת הרלוונטיות שלה, היא נדרשה לתת מענה לאותם היבטים מאיימים של ניוון, לא רק כשאלה של התמודדות עם פשיעה, אלא כאיום על המונרכיה עצמה, כלומר אותם היבטים שנעשו מזוהים עם ההישגים של הליברליזם של הדור הקודם, מה שכינה נורדאו "ציביליזציה" וגרוס הגדיר "תרבות" היו למה שיוצר איום חדש, שכעת הוא מאבק לא בין יחידים אלא בין קבוצות נבדלות. מה שהתפיסות המודרניסטיות-ביקורתיות של הניוון מאפשרות הוא התחברות לשיח השמרני הלאומי של התקופה, ובתוך כך הן עוד נשארות בעולם המונחים הליברלי של שלטון החוק ועליונות המדע, אולם במקום אמות מידה ליברליות וערכים מופשטים, שיח הניוון מאפשר לבסס הבחנות בין קבוצות אתניות לגזעים ולחבר בין אפיון של פושעים לאפיון של שייכות לאומית.

סיכום: שני פניו של האפיון

בשנים האחרונות מתעורר שיח מחודש בנוגע לגנאלוגיה המורכבת של דיסציפלינות חברתיות, כגון קרימינולוגיה, פסיכיאטריה וסקסולוגיה, בעיקר בכל הנוגע ליחס שלהן לאויגניקה, לתאוריות דרוויניסטיות ולגישות של ניוון חברתי. דוגמה בולטת לכך היא המאמר "שני הפנים של אמיל קרפלין"⁶³ המציג, לצד הישגיו המחקריים של הפסיכיאטר הגרמני הנודע, גם את עמדותיו הפוליטיות השמרניות (ובכלל זה תמיכה בסירוס ובגירוש של פושעים, של הומוסקסואלים ושל נשים שעוסקות בזנות). בהמשך לכך נמתח במאמר קו ישיר בין התפיסות החברתיות-גזעניות של מחברו ובין הפוליטיקה הגזענית והאלימה של הנאציזם, שבאה לעולם שנים לאחר מותו. גישה זו זוכה לביקורת בשנים האחרונות, אשר לפיה יש להוגים אלה יותר משני פנים, והיא מדגישה שחשיבה חברתית אויגנית או דרוויניסטית הייתה בסיס לאידאולוגיות שונות בתקופה המודרנית, ועל כן, כמו שטוען ההיסטוריון

Hans Gross, "Zur Frage der Kastration und Sterilisation" in *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik* 51 (1913): 316-325 61

WETZEL, INVENTING THE CRIMINAL, לעיל ה"ש 8, בעמ' 105. 62

Michael Shepherd, *Two Faces of Emil Kraepelin*, 167(2) *BRIT. J. PSYCHIATRY* 174 (1995) 63

אריק אנגשטרומ, "יכולה הייתה להוביל לכל כיוון פוליטי",⁶⁴ כלומר הדיון הגנאלוגי צריך להימנע מטלאולוגיה דטרמיניסטית ומזיהוי של רעיונות עם משטר מסוים ולהציג דווקא את הכיוונים הפוליטיים המגוונים שאליהם הובילו תאוריות אלה בתקופתן.

אולם אנגשטרומ משתמש בטענה זו כדי לשכנע שלא ייתכן כי קרפלין הליברל אכן דגל בגזענות. מה שביקשתי להראות באמצעות גרוס הוא שהדרוויניזם החברתי מאפשר לא רק גישות שונות באותה התקופה אלא גם לאותו אדם עצמו להיות בו בזמן ליברל וגזען. במילים אחרות, השילוב הזה התרחש בתוך הרגע ההיסטורי של התפתחותו של ליברליזם לאומי באוסטרו-הונגריה, אשר ייחודו היה במיזוג הפוליטי של שני הפנים: הוא גם שימר את מערכת החוק הליברלית על מוסדותיה, ובה בעת עשה ממנה כלי בשירות של אידאולוגיה לאומית מדירה. ההגנה מפני הניוון הייתה המסגרת האידאולוגית אשר באמצעותה שמרה שכבה חברתית הגמונית על מעמדה תוך כדי הפניית האלימות של החוק כלפי אותם "נחותים" – בני מעמדות נמוכים, צוענים, יהודים, נשים שעוסקות בזנות והומוסקסואלים. עבודתו של גרוס חזקה את ההבחנה הזאת בין מתקדמים ומנוונים, בכך שהקרימינולוגיה המדעית איננה רק טכניקה שמשמשת את איש החוק המדעי: היא עצמה, הקרימינולוג, או איש החוק המיישם אותה, היא כל כולה גילום של ההבחנה בין תו התקן של האדם המתקדם והרצוי ובין הקרימינל החייתי והמנוון.

המסקנה העולה מכאן היא שאפיון גזעי או אתני וההפשעה שלו אינו בהכרח תוצאה של היעדר או חוסר בליברליזם משפטי או פעולה באופן שמנוגד לו או מעוות את ערכיו, אלא דווקא האופן שתפיסת חוק ליברלית פועלת בתוך מסגרת אידאולוגית לאומית.⁶⁵ מבטו המפליל של השוטר מבטא לא את דעותיו הקדומות או תפיסותיו הגזעניות, אלא את מבטה של המדינה: תפיסה של פשע הכורכת הבחנה בין קבוצות על יסוד של שייכות או אי-שייכות לקולקטיב הלאומי והתנהגות לא נורמטיבית שמאיימת על הסדר החברתי.

כאשר אנחנו מתבוננים בסרטון שתיעד את אירוע המעצר שהסתיים במותו של ג'ורג' פלוריד ב-25 במאי 2020, במיניאפוליס, אפשר לראות את הפחד העצום שהוא היה נתון בו מרגע שהגיעו אליו השוטרים. החרדה הזאת גם השפיעה על התנהגותו ומעשיו והפכה אותו לאיום בעיני השוטרים. על הפחד הזה כתב טה־נאיהסי קואטס, בספר שהוא מעין מכתב אל בנו: "ואני פוחד. אני חש את הפחד הזה כמלוא חריפותו בכל פעם שאתה עוזב אותי. אבל פחדתי הרבה לפניך, ולא הייתי מקורי בעניין זה. כשהייתי בגילך האנשים היחידים שהכרתי היו שחורים, וכולם פחדו בעוצמה, בעיקשות עד כדי סכנה. ראיתי את הפחד הזה

Eric J. Engstrom, 'On the Question of Degeneration' by Emil Kraepelin (1908), 18(3) 64
Hist. Psychiatry 389, 391 (2007). מאמרו של אנגשטרומ מאיר עיניים ומצביע הצבעה משכנעת על הלמאקיאניזם של קרפלין. את העובדה שכאשר קרפלין עוסק במונח "ניוון" הוא עובר משיח פסיכיאטרי לתאוריה חברתית אנגשטרומ מסביר בתור ניסיון ליישם מיזם אפידמיולוגי בקנה מידה גדול. השימוש ב"דגנרציה" – מונח טעון שיש לו הקשרים ומשמעויות בתוך השיח של התקופה, בדיוק באותן שנים – מציב בעיניי בספק את ההסבר הזה, וגם את הניסיון האינטרנליסטי להסביר את קרפלין לפי הדיסציפלינה הפסיכיאטרית.

65 ניתוח בגישה זו הציג ג'בראן בהקשר של האפיון הגזעי של שחורים בארצות הברית. ראו MUHAMMAD K. GIBRAN, THE CONDEMNATION OF BLACKNESS: RACE, CRIME, AND THE MAKING OF MODERN URBAN AMERICA (2011)

לכל אורך ילדותי ונעוריי, אף שלא תמיד זיהיתי אותו ככזה".⁶⁶ לפחד הזה יש היסטוריה, הוא אינו גזענות בלבד במובן של ייחוס נחיתות כלפי קבוצות מסוימות, אלא ביטוי של מנגנוני כינון של נורמטיביות והדרה, שמקצתם כרוכים במגבלות תפיסות הצדק הליברליות. כדי להתמודד עם מגבלות ועם כישלונות אלה יש צורך לא רק לפעול בהווה אלא גם לספר מחדש את ההיסטוריה של הקרימינולוגיה, שהגבולות בין הטובים לרעים מטושטשים בה הרבה יותר משנרמה. זהו דיון מורכב והזמנה לחוקרים להצטרף ולתרום לו מזוויות שונות והקשרים היסטוריים וגאוגרפיים שונים.

לדעתי, צודקים אותם חוקרים המצביעים על הצורך לבחון מחדש את הרלוונטיות ואת החשיבות של גרוס בהקשר של התפתחות הקרימינולוגיה והזיהוי הפלילי. עם זאת, חייבים לזכור שהאפיסטמולוגיה של החשד של גרוס מבוססת לא רק על ספקנות ועל אובייקטיביות מדעית אלא גם על תפיסה נורמטיבית שכרוכה בהן לבלי התר, ואשר יוצרת אפיון גזעני ואתני של יחידים וקבוצות. כאשר גישה זו מאומצת בתור שיטת חקירה משטרית – ואכן, זה התרחש – התוצאה היא לא רק שיפור הפיענוח של מקרי פשע אלא כינון סדר ציבורי הייררכי ואקסקלוסיבי אשר מתבסס על שימוש במערכת החוק בתור אמצעי אפליה לרעה של קבוצות. אולם מלבד הוויכוח כיצד לכתוב את ההיסטוריה של הקרימינולוגיה על פניה השונים, יש כאן עוד ממד: על מה יש למתוח את הביקורת? אם נאמץ את דגם שני הפנים או "ד"ר גרוס ומיסטר הנס", נמתח את הביקורת על אפיון לפי העמדות והאמונות של אנשי חוק ושוטרים יחידים (שוטר אלים, שופט גזען), ולא לפי האפיסטמולוגיה המדעית שעליה הם מתבססים ולפי האופן שהיא מבנה את הדרך שלהם בענייני שיטור (באילו שכונות השוטרים מסיירים, אילו אוכלוסיות הם עוצרים לחקירה, כלפי אילו אזרחים הם נוטים לנקוט אלימות ועוד).

בפסק דין של בג"ץ שניתן לאחרונה אפשר לראות דוגמה כיצד התערבות שיפוטית עשויה להפחית תופעות של תיוג גזעי.⁶⁷ העתירה של עמותת טבקה, המייצגת את קהילת יוצאי אתיופיה, אוכלוסייה שסובלת מתיוג גזעי, ביקשה לשנות את נוהל המשטרה המאפשר לשוטרים לדרוש מאזרחים להזדהות בפניהם גם ללא קיומו של חשד לכיזוע עבירה. אומנם החלטת בית המשפט לא התייחסה מפורשות לרקע של העתירה, אולם מדברי השופטים עולה כי הם מודעים היטב לנסיבות ולאוכלוסיות שכלפיהן הופעל נוהל המשטרה. באמצעות העתירה הצליחה העמותה להשפיע לא על עמדותיהם של השוטרים אלא על הפרקטיקה שלהם. לטעמי, פסיקה זו מסמנת כיוון שיש צורך לאמץ אותו בעוד הקשרים של עבודת שיטור.

לסיכום, מה שביקשתי להציע כאן באמצעות בחינת הקרימינולוגיה של גרוס הוא גנאלוגיה אשר נשענת על הגדרה שונה של אפיון גזעי ומבקשת מתוך כך להתוות דרך אחרת להתמודדות עם הפרקטיקות הנגזרות ממנה, כלומר לא ביקורת של שיטור יתר או חקירות מוטות בשם זכויות אדם ומאבק בגזענות (חשובים ככל שיהיו), אלא ניתוח ביקורתי של דרכי כינונם של מבטים מפלילים והשפעתם על השחקנים השונים בשדה החברתי והמשפטי.

66 טה'נאהיסי קואטס בין העולם לביני 23 (2015).

67 בג"ץ 4455/19 עמותת טבקה – צדק ושוויון ליוצאי אתיופיה נ' משטרת ישראל (אר"ש 25.1.2021).